

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 40 (2019)

Δελτίον ΧΑΕ 40 (2019), Περίοδος Δ'

Η ανατολική συνοικία του μπούργκου της πόλης της Ρόδου. Πολεοδομικοί και αρχιτεκτονικοί μετασχηματισμοί

Κατερίνα ΜΑΝΟΥΣΣΟΥ - ΝΤΕΛΛΑ (Katerina MANOUSSOU - NTELLA), Γιώργος Ντέλλας (Giorgos NTELLAS)

doi: [10.12681/dchae.21819](https://doi.org/10.12681/dchae.21819)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΝΟΥΣΣΟΥ - ΝΤΕΛΛΑ (Katerina MANOUSSOU - NTELLA) Κ., & Ντέλλας (Giorgos NTELLAS) Γ. (2019). Η ανατολική συνοικία του μπούργκου της πόλης της Ρόδου. Πολεοδομικοί και αρχιτεκτονικοί μετασχηματισμοί. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 40, 139–160. <https://doi.org/10.12681/dchae.21819>

Κατερίνα Μανούσου-Ντέλλα – Γιώργος Ντέλλας

Η ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΣΥΝΟΙΚΙΑ ΤΟΥ ΜΠΟΥΡΓΚΟΥ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ. ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΟΙ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

Στόχος του παρόντος άρθρου είναι να ανοίξει ένα σημαντικό κεφάλαιο διεπιστημονικής έρευνας, βασισμένης σε συστηματική αρχαιολογική ανασκαφή και λεπτομερή αρχιτεκτονική τεκμηρίωση των σημαντικών σωζόμενων μνημειακών καταλοίπων της οικιστικής περιοχής (Μπούργκο) της ιπποτικής πόλης. Αφορά κυρίως στην ταύτιση του Ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης, της Παναγιάς της Νίκης και του Αγίου Παντελεήμονα, σε σχέση με τη σταδιακή επέκταση του τειχισμένου τμήματος της πόλης ανατολικά και με τη χωροθέτηση της «Άνω Οβριακής» συνοικίας.

Λέξεις κλειδιά

Μεσαιωνική πόλη Ρόδου, ιπποτοκρατία, ιστορική γεωγραφία, πολεοδομία, οχυρωματική αρχιτεκτονική, αστική αρχιτεκτονική, εκκλησιαστική αρχιτεκτονική.

Η Ρόδος βρισκόταν στη διασταύρωση των σημαντικών θαλάσσιων εμπορικών δρόμων από την Κωνσταντινούπολη και τη Μαύρη θάλασσα προς την Αίγυπτο των Μαμελούκων, και από τη Δυτική Ευρώπη προς τη Συρία. Είναι προφανές ότι η προστασία των ιωαννιτών ιπποτών μετά τον 14ο αιώνα αύξησε σημαντικά την εμπορική κίνηση στο λιμάνι¹. Αν και δεν αποτελούσε

This paper opens an important chapter of interdisciplinary research, based on systematic archaeological excavation and detailed architectural documentation of significant monumental remains located in the residential area (borgo) of the Hospitaller town. It focuses on the identification of the Hospices of St Catherine, of Our Lady of the Victory and of Ayios Panteleimon, examined in relation to the gradual expansion of the walled part of the town to the east and the siting of the ‘Lesser’ Jewish quarter.

Keywords

Medieval town of Rhodes; Hospitaller period; Historical Geography; Urban planning; Defensive Architecture; Civil Architecture; Religious Architecture.

βασικό σταθμό για τους δυτικούς προσκυνητές και τους εμπόρους, η Ρόδος ήταν πολύτιμο λιμάνι για γαλέρες σε μακρινά ταξίδια. Το Μπούργκο (ή Χώρα) γρήγορα εξελίχθηκε από εμπορική άποψη με καταστήματα, αποθήκες και αγορές που διακινούσαν διάφορα προϊόντα. Οι Λατίνοι, που κατοικούσαν συχνά εγκατεστημένοι μόνιμα σε διάφορες περιοχές του Μπούργκου, ήταν κυρίως Ιταλοί και Σικελοί, Γάλλοι του νότου και Καταλανοί. Οι Γενουάτες ήταν πολυάριθμοι και εγκατεστημένοι πιο μόνιμα².

* Κατερίνα Μανούσου-Ντέλλα, Αρχιτέκτων, kamanousou@gmail.com, Γιώργος Ντέλλας, Αρχιτέκτων, ntellas.giorgos@gmail.com

** Το κοινό αυτό άρθρο αφιερώνεται στον αγαπημένο μας δάσκαλο Χαράλαμπο Μπούρα, έστω και καθυστερημένα, αφού δεν κατέστη τελικά δυνατόν να συμπεριληφθεί στον προς τιμή του ΛΘ' τόμο του ΔΧΑΕ. Αποτελεί τη συνέχεια, με προθέσεις εξειδίκευσης, εμβάθυνσης, αλλά και αναθεώρησης του προηγούμενου άρθρου που περιλαμβάνεται στο δίτομο έργο στη μνήμη του Χαράλαμπου Μπούρα, η συγγραφή του οποίου ολοκληρώθηκε το 2013: Κ. Μανούσου-Ντέλλα – Γ. Ντέλλας, «Νέα στοιχεία

για την “Άνω Οβριακή” συνοικία της πόλης της Ρόδου», *Ηρώς Κτίστης. Μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα*, II, Αθήνα 2018, 137-150.

¹ A. Luttrell, *The Town of Rhodes: 1306-1356*, Ρόδος 2003, 134-146.

² S. Fiorini – A. Luttrell, «The Italian Hospitallers at Rhodes, 1437-1462», *Revue Mabillon* 7/68 (1996), 209-227.

Η ανατολική συνοικία του Μπούργκου, που παρέμεινε εκτός της βυζαντινής οχύρωσης της Χώρας στο τέλος του 12ου – αρχές 13ου αιώνα, αναπτύχθηκε, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, ως ατείχιστος οικιστικός πυρήνας, η δομή του οποίου καθορίστηκε από τον δυναμισμό του εμπορικού παραλιακού άξονα «*via circa le mare*», που οδηγούσε στον μόλο των Μύλων του μεσαιωνικού λιμανιού (Εικ. 1). Ο 13ος αιώνας υπήρξε εποχή ιδιαίτερης ακμής³, κατά την οποία τεκμηριώνεται σημαντική εμπορική δραστηριότητα στο λιμάνι και την πόλη της Ρόδου. Η χωροθέτηση πολλών δημόσιων και ιδιωτικών οικοδομημάτων, επί του κεντρικού αυτού άξονα, είναι σαφές ότι προηγείται της κατασκευής του θαλάσσιου τείχους⁴. Υπολείμματα τοιχογραφιών και κεραμικής του 13ου αιώνα αποκαλύφθηκαν στα ερείπια και στον περιβάλλοντα χώρο της άγνωστης βομβόπληκτης εκκλησίας⁵, η κύρια όψη της οποίας «έβλεπε» στην κεντρική οδό Θησέως (Εικ. 1, Β).

Στην ευρύτερη περιοχή, εκτός των βυζαντινών οχυρώσεων της Χώρας (Εικ. 1, Χ), αναπτύχθηκε σε προσδιόριστη χρονική στιγμή η συνοικία των εβραίων της Ρόδου⁶. Οι εβραίοι, πιθανότατα από τις αρχές του 13ου

αιώνα, ζούσαν συγκεντρωμένοι και περιορισμένοι στην αρχικά ατείχιστη περιοχή στα ανατολικά της βυζαντινής Χώρας⁷ (Εικ. 1, Ι). Στα ιπποτικά έγγραφα αναφέρεται ότι το 1422 – αρχές 1423 οι εβραίοι κατοικούσαν στην «κύρια Οβριακή»⁸ συνοικία «από τα παλιά χρόνια» (*temporibus retroactis*)⁹, η οποία το 1427 τοποθετείται ανεπιφύλακτα «*in burgo Rodi*»¹⁰. Στην ίδια περιοχή χωροθετούνται επίσης η συνοικία (*contrata*) της Αγίας Βαρβάρας¹¹, κάποια σπίτια του Δραγονίνο Κλαβέλλη, ένα οικόπεδο του Saffredo Calvo και κατοικίες εβραίων και Ελλήνων. Επομένως, η συνοικία εντάσσεται σε τμήμα του Μπούργκου που είχε μικτό πληθυσμό και όχι αμιγώς εβραϊκό. Το 1381¹² ο μεγάλος μάγιστρος Heredia επέτρεψε στους εβραίους να επεκτείνουν τη συναγωγή τους, που είχε κτιστεί με την καλή θέληση των προηγούμενων μαγίστρων, πιθανότατα κατά το πρώτο μισό του 14ου αιώνα (Εικ. 1, Σ). Αναφέρεται¹³ ότι, αν και ήταν αρκετά μεγάλη την εποχή

³ Π. Γουναρίδης, «Η τύχη της Ρόδου τον ΙΓ΄ αιώνα», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 15 (2002), 177-182.

⁴ Κ. Manoussou-Ntella, «Zones and nodes of interaction: The development of the Hospitaller town of Rhodes», E. Buttigieg – S. Philips (επιμ.), *Islands and Military Orders, c.1291-c.1798*, Ashgate Publishing, 2013, 87-97. Επισημαίνεται ότι η οχύρωση του λιμένος αρχικά αναφέρεται ως προτείχισμα («*barbacana*») του συνυπάρχοντος κατά την περίοδο αυτή υστεροβυζαντινού τείχους του Μπούργκου. Ζ. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών 1421-1453*, Ρόδος 1995, 389.

⁵ Π. Ψαρρή, «Νεότερα στοιχεία από την ανασκαφική έρευνα ανώνιμου βυζαντινού ναού στην οδό Θησέως στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου», *15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου: Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου*, Αθήνα 2007, 467-473. Μ. Μιχαηλίδου, *Βυζαντινή και μεσαιωνική εφραλωμένη κεραμική στη Ρόδο από τα τέλη του 10ου αι. έως το 1522: η μαρτυρία των ανασκαφικών ευρημάτων της πόλης (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή)*, Ρόδος 2014, 48-49.

⁶ Μ. Ευθυμίου, *Εβραίοι και χριστιανοί στα τουρκοκρατούμενα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου. Οι δύσκολες πλευρές μιας γόνιμης συνύπαρξης*, Αθήνα 1992, 145. Η. Κόλλιας, *Οι εβραίοι της Ρόδου κατά τον Μεσαίωνα και την Τουρκοκρατία* (αδημοσίευτο κείμενο διάλεξης που εκφωνήθηκε στις 22 Ιουνίου 2002 στο Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου στη Ρόδο). Μανούσου-Ντέλλα – Ντέλλας, «Νέα στοιχεία», ό.π. (υποσημ. **).

⁷ Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο*, ό.π. (υποσημ. 4), 87.

⁸ Η χρήση των όρων *Giudecca Superiore* και *Giudecca Inferiore* είναι πολύ πιθανό να μην έχει την έννοια του γεωγραφικού προσδιορισμού της χωροθέτησης των δύο εβραϊκών συνοικιών αλλά την έννοια της διάκρισης ως προς τη σημασία της κύριας (παλαιότερης) από τη δευτερεύουσα (νεότερη) συνοικία. Πρέπει να επισημανθεί εδώ ότι πρώτος ο μεγάλος μελετητής των ιωαννιτών ιπποτών Α. Luttrell έθεσε αυτόν τον προβληματισμό στο πρόσφατο άρθρο του: «The development of Rhodes Town after 1306», Μ. Sinibaldi – Κ. Lewis – Β. Major – J. Thompson (επιμ.), *Crusader Landscapes in the Medieval Levant: The Archeology and History of the Latin East*, 2016, 141, σημ. 52. Σημαντική είναι η αναφορά εγγράφου του 1440, όπου εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται οι όροι *maior* και *minor*.

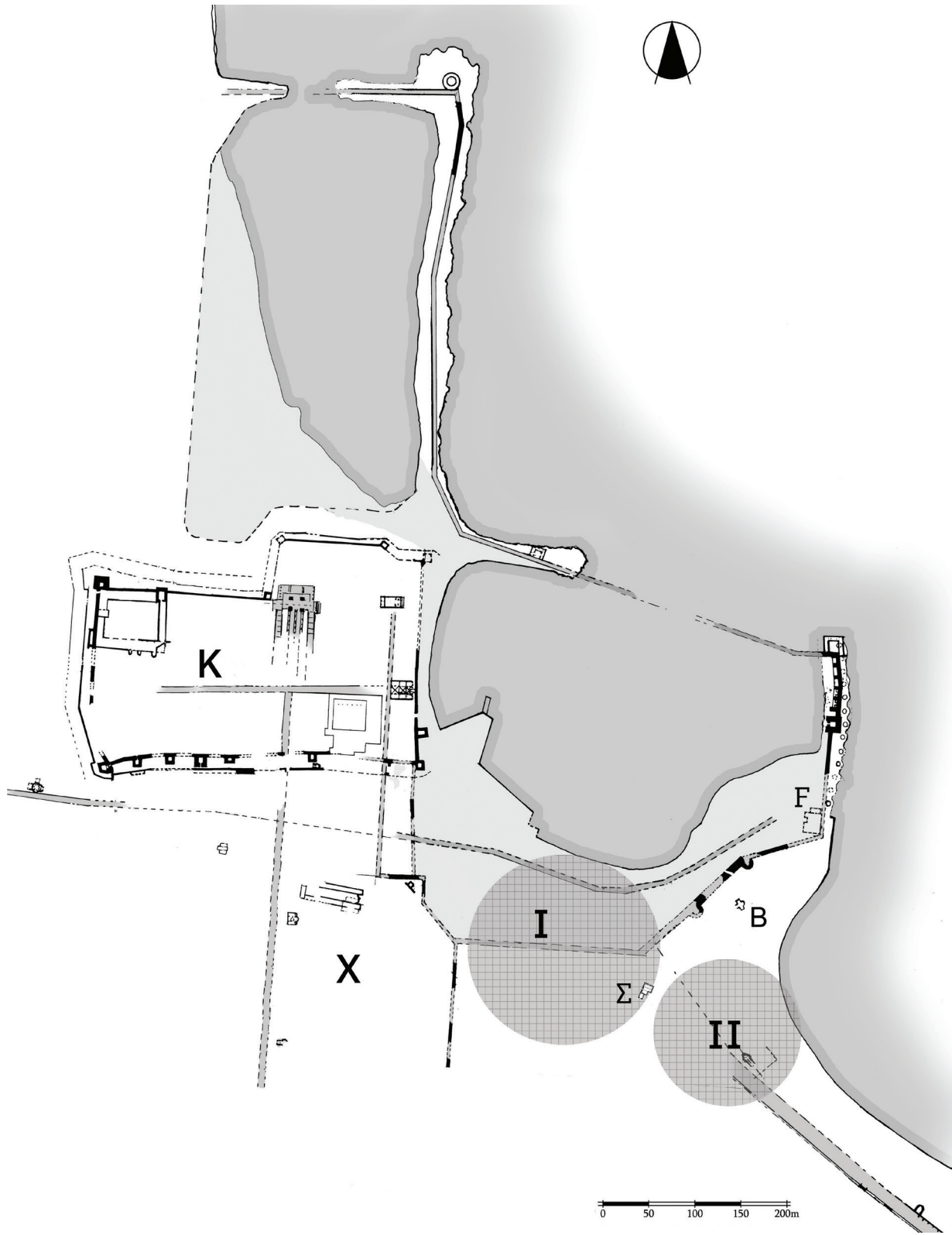
⁹ Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο*, ό.π. (υποσημ. 4), αρ. 9, στ. 34.

¹⁰ Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο*, ό.π. (υποσημ. 4), αρ. 12, στ. 13.

¹¹ Δεν είναι δυνατόν στη σημερινή κατάσταση της περιοχής να προσδιοριστεί η προφανώς ορθόδοξου δόγματος εκκλησία της Αγίας Βαρβάρας, η οποία είναι πιθανό να υπέστη καταστροφές και ανοικοδομήσεις μετά το 1427. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο*, ό.π. (υποσημ. 4), 236.

¹² Luttrell, *The Town of Rhodes*, ό.π. (υποσημ. 1), 146. Του ίδιου, «The development of Rhodes Town», ό.π. (υποσημ. 8).

¹³ Luttrell, «The development of Rhodes Town», ό.π. (υποσημ. 8), 136. Του ίδιου, «La Synagogue de Rhodes, 1381», *Bulletin de la Societe d'Histoire et du Patrimoine de l'Ordre de Malte*, No. 33 (2015), 4-6.

Εικ. 1. Η χωροθέτηση των δύο εβραϊκών συνοικιών στο σχέδιο γενικής διάταξης του κέντρου της πόλης της Ρόδου από την αρχαιότητα έως τον 13ο αιώνα.

που κτίστηκε, το 1381 ο χώρος της δεν επαρκούσε πια. Η απόφαση του μεγάλου μαγίστρου Naillac να εκκενώσει την «κύρια Οβριακή» συνοικία¹⁴ και να μεταφέρει τους εβραίους στη «δευτερεύουσα Οβριακή» συνοικία, που χωροθετείται στη νεότερη και πιο απομακρυσμένη συνοικία προς την Ακαντιά¹⁵ (Εικ. 1, II), πιθανότατα οφειλόταν στη σταδιακή επέκταση του ιπποτικού Μπούργκου ανατολικότερα. Κατά την περίοδο αυτή παρατηρείται σταδιακή κατασκευή μνημειακών συγκροτημάτων για την ένταξη δημόσιων λειτουργιών κατά μήκος του παραλιακού άξονα που συνέδεε το Κομμέρκιο στην κεντρική πλατεία (*magna et communis platea*) με το «κέρας»¹⁶, προφανώς τον κάβο απ' όπου εισχωρούσε στη θάλασσα ο μόλος των Μύλων (Εικ. 1 και Εικ. 2). Φαίνεται ότι η παλαιότερη –κύρια– συνοικία των εβραίων παρεμβалλόταν στην επέκταση αυτή του Μπούργκου, οπότε ο Naillac προσπάθησε να τους μεταφέρει στη νεότερη –δευτερεύουσα– συνοικία, που αναπτύχθηκε στο νοτιανατολικό άκρο της τειχιωμένης ιπποτικής πόλης, προς τον όρμο της Ακαντιάς. Η ανεπάρκεια της οχύρωσης της περιοχής, όπου αναπτύχθηκε πιθανότατα στο τέλος του 14ου αιώνα η νεότερη εβραϊκή συνοικία, αποδείχθηκε κατά την πολιορκία του 1480¹⁷, παρότι είχαν προηγηθεί σημαντικά οχυρωματικά έργα για τη βελτίωση της άμυνας της στη διάρκεια του 15ου αιώνα. Είναι προφανές, βέβαια, ότι η ενέργεια του εκτοπισμού αφορούσε αποκλειστικά στο οικιστικό τμήμα στο κέντρο του λιμανιού και στα νοτιοδυτικά του παραλιακού άξονα, κατά μήκος του οποίου συγκεντρωνόταν ήδη πριν το 1306 η εμπορική δραστηριότητα των Ιταλών και άλλων Λατίνων¹⁸.

Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1224 ο βυζαντινός κύριος του νησιού Λέων Γαβαλάς συνήψε συνθήκη που

παραχώρησε στους Βενετούς δικαιώματα σε ναό, κατάλυμα, *fondaco*, κούρτη (δικαστήριο) και εμπορικά προνόμια στο νησί¹⁹. Σημαντικά, δημόσιοι χαρακτήρα, αστικά κτήρια και εκκλησίες εντάχθηκαν στην ανατολική επέκταση του ιπποτικού Μπούργκου ήδη από τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης του Τάγματος των ιωαννιτών ιπποτών. Η γοθτική Παναγία του Μπούργκου²⁰ (Εικ. 2) οικοδομήθηκε μεταξύ 1309 και 1346, οπότε αναφέρεται επίσης λατινικός ξενώνας και αδελφότητα αφιερωμένα στην Παναγία²¹. Στις 18 Ιουνίου 1349, στην Αβινιόν²², μετά από αίτημα του Ottaviano Zaccaria από τη Γένοβα, ο πάπας επιχορήγησε τη λειτουργία του Νοσοκομείου της Παναγίας στο Μπούργκο της Ρόδου, το οποίο είχε έλλειψη μέσωσν περιθάλψης των προσκυνητών από και προς την Ιερουσαλήμ, καθώς και των άλλων απόρων που γίνονταν δεκτοί εκεί. Στη ροδιακή οικονομία για μεγάλο διάστημα κυριαρχούσαν οι Φλωρεντίνοι, που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην εγκατάσταση του Τάγματος στη Ρόδο. Τρεις μεγάλοι τραπεζικοί οίκοι (Bardi, Peruzzi, Acciaiuoli) εγκατέστησαν υποκαταστήματα στη Ρόδο και έκαναν επενδύσεις σε τοπικές τράπεζες, στο εμπόριο και σε ακίνητα. Το 1356, εξάλλου, οι ιωαννίτες παραχώρησαν στους εμπόρους από τη Narbonne και το Montpellier το δικαίωμα να έχουν *loggia* στο Μπούργκο, που όμως δεν θα είχε πύργο ή επάλξεις²³.

Το νέο οχυρωματικό πρόγραμμα της πρωτεύουσας του Τάγματος των ιωαννιτών ιπποτών ξεκίνησε από την περιοχή του μεγάλου –εμπορικού– λιμανιού, στα νότια της βυζαντινής θαλάσσιας πύλης του φρουρίου²⁴ (Εικ. 2). Το οικόσημο του μεγάλου μαγίστρου Helion de Villeneuve (1319-1346) βρίσκεται εκεί εντειχιωμένο μαζί με το οικόσημο του μεγάλου μαγίστρου Orsini (1467-1476), ο οποίος σε μεταγενέστερη περίοδο έδωσε

¹⁴ Τσιροπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο*, ό.π. (υποσημ. 4), 232.

¹⁵ Η χωροθέτηση των δύο εβραϊκών συνοικιών αναθεωρείται μετά τις ιδιαίτερα σημαντικές επισημάνσεις του A. Luttrell στο πρόσφατο άρθρο του «The development of Rhodes Town», ό.π. (υποσημ. 8), 141, σημ. 52.

¹⁶ Luttrell, *The Town of Rhodes*, ό.π. (υποσημ. 1), 122.

¹⁷ L. Vissière, «Par les mots et par l'image. Le triomphe des chevaliers de Rhodes en 1480», *Les sièges de Rhodes. De l'Antiquité à la période moderne, Actes du colloque de Nantes* (επιμ. N. Faucherre – I. Pimouguet-Pédarros), Rennes 2010, 219-244.

¹⁸ Luttrell, *The Town of Rhodes*, ό.π. (υποσημ. 1), 134-146.

¹⁹ Luttrell, *The Town of Rhodes*, ό.π. (υποσημ. 1), 134.

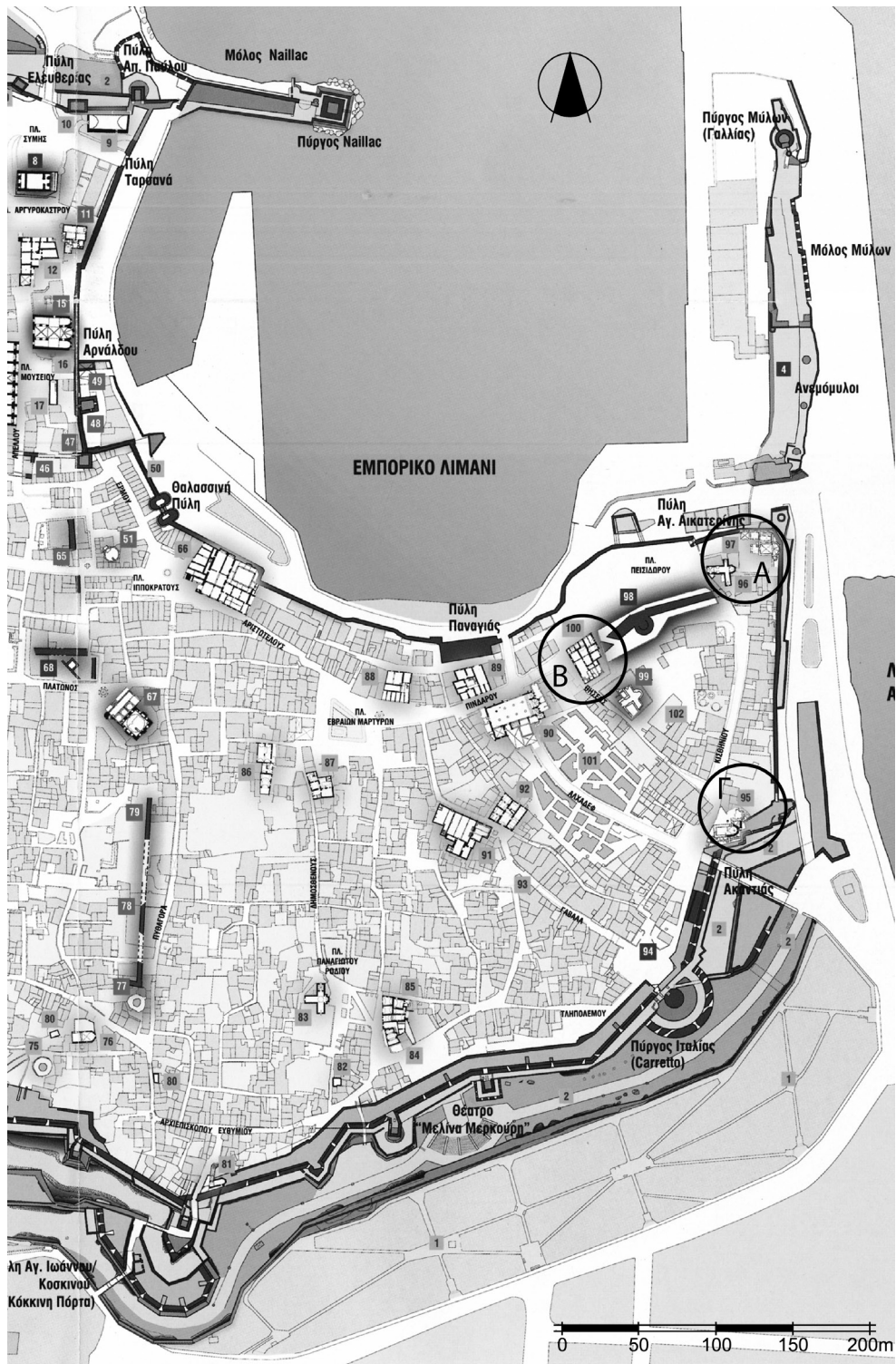
²⁰ Γ. Ντέλλας, «Η αρχιτεκτονική των μεγάλων ιπποτικών εκκλησιών της Ρόδου. Παναγία του Μπούργκου, Παναγία του Κάστρου, Άγιος Ιωάννης», *15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου: Πρακτικά*, ό.π. (υποσημ. 5), 379-380.

²¹ Luttrell, *The Town of Rhodes*, ό.π. (υποσημ. 1), 141.

²² Luttrell, *The Town of Rhodes*, ό.π. (υποσημ. 1), 184-185.

²³ Luttrell, *The Town of Rhodes*, ό.π. (υποσημ. 1), 139.

²⁴ Κ. Μανουσού-Ντέλλα, *Η Πόλη της Ρόδου κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους. Η μετάβαση των οχυρώσεων από την ύστερη αρχαιότητα έως την ιπποτική οχυρωμένη πόλη (7ος αι.-1480)* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Αθήνα 2014.

Εικ. 2. Πολεοδομικό σχέδιο της ιστορικής εξέλιξης της ανατολικής συνοικίας του ιπποτικού «Μπούργκου» με τα τρία προς μελέτη μνημειακά συγκροτήματα. Α. Το ερειπωμένο μνημειακό σύνολο στη βορειοανατολική γωνία της οχύρωσης, με τη γοτθική εκκλησία, γνωστή ως Παναγιά της Νίκης. Β. Το συγκρότημα γύρω από το ιπποτικό μέγαρο, που είναι γνωστό ως Ξενώνας της Αγίας Αικατερίνης. Γ. Το ερειπωμένο εκκλησιαστικό σύμπλεγμα της νοτιοανατολικής γωνίας της οχύρωσης.

στην οχύρωση του μετώπου του λιμανιού τη σημερινή μορφή της²⁵. Το παλαιότερο αυτό τείχος του 14ου αιώνα ήταν ασθενέστερο και χαμηλότερο, όπως αναφέρεται στο ιπποτικό έγγραφο του 1440²⁶. Δεν μπορεί να προσδιοριστεί επακριβώς το μήκος του πρώιμου αυτού τείχους που αναφέρεται στο ίδιο έγγραφο ως προτείχισμα ('barbacana'). Νεότερη γραπτή πηγή²⁷ αναφέρει ότι ο μεγάλος μάγιστρος Deodat de Gozon (1346-1353) «κατασκεύασε τον μόλο και έκλεισε από τη θάλασσα το Μπούργκο της Ρόδου». Φαίνεται, λοιπόν, ότι το έγγραφο αναφέρεται στην ολοκλήρωση της περιτείχισης του μετώπου του εμπορικού λιμανιού, που επεκτάθηκε με την εκ βάθρων κατασκευή της ιπποτικής αποβάθρας στη δυτική πλευρά του μόλου των Μύλων. Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του μόλου του εμπορικού λιμανιού υπήρχε σειρά ανεμόμυλων²⁸ (Εικ. 1), πιθανότατα έργο γενοβέζων κατακτητών²⁹ στα μέσα του

13ου αιώνα, οι οποίοι ήταν θεμελιωμένοι αρχικά πάνω στη βραχώδη προστασία της αρχαίας οχύρωσης³⁰.

Τα πρώιμα τείχη κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του μόλου των Μύλων και της συνοικίας, που τουλάχιστον από το τέλος του 14ου – αρχές 15ου αιώνα αναφέρεται ότι κατοικήθηκε από ρωμανιώτες εβραίους³¹ (Εικ. 1, II), χρονολογούνται πιθανότατα στο τέλος του 14ου αιώνα. Αρχικά ήταν ιδιαίτερα χαμηλά και ασθενή, πάχους περίπου 0,60 μ. Τμήματά τους σώζονται σποραδικά, ενσωματωμένα στις μεταγενέστερες τοιχοποιίες των οχυρώσεων (Εικ. 2). Πιθανότατα ο υποτυπώδης αυτός περίβολος περιέκλεισε σε μια πρώτη φάση την ανατολική – αρχικά ατελείστη – συνοικία της μεσαιωνικής πόλης, καταλήγοντας στη νοτιοανατολική γωνία της βυζαντινής οχύρωσης της Χώρας, στο σημείο που δημιουργήθηκε ένας πρώιμος προμαχώνας³². Ο προμαχώνας αυτός προστάτευε πύλη της νοτιοανατολικής γωνίας της υστεροβυζαντινής οχύρωσης της Χώρας, η οποία αποτέλεσε στη συνέχεια την «πύλη Κοσκινού» (Εικ. 2).

Η σταδιακή ανακατασκευή των οχυρωμάτων της πρώιμης αυτής φάσης περιτείχισης της πόλης, με ταυτόχρονη κατάργηση παλαιότερων τμημάτων τειχών, τεκμηριώνεται από τα σωζόμενα έγγραφα του αρχείου των ιωαννιτών ιπποτών³³.

Στην ανατολική συνοικία του ιπποτικού μπούργκου, το κέντρο της οποίας βομβαρδίστηκε κατά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο³⁴, σώζονται τα υπολείμματα τριών μνημειακών συγκροτημάτων³⁵ (Εικ. 2 Α, Β, Γ). Η ακριβής ταύτιση και η γραφική αποκατάσταση των οικοδομικών φάσεών τους αποτελούν καθοριστικά στοιχεία³⁶ για τη μελέτη της εξέλιξης της τειχισμένης μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου:

²⁵ G. Bosio, *Dell'Istoria della sacra religione et illustrissima militia di San Giovanni Gerosolimitano*, τ. 2, Ρώμη 1622-1629 (2η έκδοση), 335, όπου αναφέρεται ότι το 1472 «[...] ο μέγας μάγιστρος [Orsini] ανέλαβε την υποχρέωση να κάνει εκατό canne [μονάδα μήκους ίση περίπου με δύο μέτρα] τείχους γύρω από την πόλη, από την πλευρά της θάλασσας, με έξοδά του, ύψους έξι canne και πλάτους μίας, με κάποιες διευκολύνσεις που του δόθηκαν, υποσχόμενος να το τελειώσει εντός του επόμενου Μαρτίου. Και διορίστηκε επιθεωρητής της οχύρωσης ο Fra Pietro d'Aubusson, Μπαλής του Lugeil και Καπετάνιος της πόλης της Ρόδου. Και σύμφωνα με την αναφορά και τη γνώμη του ενισχύθηκαν τα έργα, τόσο γύρω από τα τείχη όσο και οι τάφροι στους τόπους που σημείωσε αυτός ότι είναι πιο αναγκαίο να οχυρωθούν [...]».

²⁶ Κ. Μανούσου-Ντέλλα, «Ρόδος. Στοιχεία πολεοδομικής ανάλυσης μιας μεσαιωνικής οχυρωμένης πόλης», ΔΧΑΕΚΑ΄ (2000), 32-33.

²⁷ Η. Κόλλιας, «Αναζητώντας τα χαμένα μνημεία της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου», *15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου: Πρακτικά*, ό.π. (υποσημ. 5), 288-289.

²⁸ Γ. Ντέλλας, «Οι μεσαιωνικοί ανεμόμυλοι της Ρόδου», στο πλαίσιο του ειδικού θέματος «Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή 5ος-15ος αιώνας», *Εικοστό δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Περιλήψεις*, Αθήνα 2002, 73. Κ. Μανούσου-Ντέλλα, «Οι θαλάσσιες οχυρώσεις και τα λιμάνια της πόλης της Ρόδου», ΔΧΑΕ Λ΄ (2009), 75. Όπως τεκμηριώνεται από το ιδρυτικό έγγραφο του Ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης, το 1391 υπήρχαν επί του μόλου τουλάχιστον 14 ανεμόμυλοι.

²⁹ Α. Σαββίδης, «Η γενονατική κατάληψη της Ρόδου το 1248-1250 μ.Χ.», *Μελετήματα βυζαντινής προσωπογραφίας και τοπικής ιστορίας (ανατύπωση άρθρων 1981-1991)*, Αθήνα 1992.

³⁰ Γρ. Κωνσταντινόπουλος, *Αρχαία Ρόδος*, Αθήνα 1986, σ. 220-221.

³¹ Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο*, ό.π. (υποσημ. 4), 87.

³² Α. Μ. Κάσδαγλη – Κ. Μανούσου-Ντέλλα, «Νέες έρευνες στην οχύρωση της μεσαιωνικής πύλης του Αγίου Ιωάννη στην πόλη της Ρόδου», *Ρόδος 2400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάκτηση από τους Τούρκους (1523)*, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, Β΄, Αθήνα 2000, 327-340.

³³ Μανούσου-Ντέλλα – Ντέλλας, «Νέα στοιχεία», ό.π. (υποσημ. **), 137-150.

³⁴ Κ. Μανούσου-Ντέλλα, *Μεσαιωνική πόλη Ρόδου. Έργα αποκατάστασης (1985-2000)*, Ρόδος 2001, 43-44.

³⁵ Η. Κόλλιας, «Αναζητώντας τα χαμένα μνημεία», ό.π. (υποσημ. 27).

³⁶ Μανούσου-Ντέλλα, – Ντέλλας, «Νέα στοιχεία», ό.π. (υποσημ. **).

α'. Το ερειπωμένο μνημειακό σύνολο στη βορειο-ανατολική γωνία της οχύρωσης με τη γοθτική εκκλησία, γνωστή μέχρι σήμερα ως Παναγιά της Νίκης³⁷ (Εικ. 2, Α)

β'. Το συγκρότημα γύρω από το βομβόπληκτο ιπποτικό μέγαρο, που είναι γνωστό ως Ξενώνας της Αγίας Αικατερίνης³⁸ (Εικ. 2, Β) και

γ'. Το ερειπωμένο εκκλησιαστικό σύμπλεγμα της νοτιοανατολικής γωνίας της οχύρωσης³⁹, γνωστό μέχρι σήμερα ως η «ανώνυμη» εκκλησία της οδού Κισθινίου (Εικ. 2, Γ).

Αφετηρία της έρευνας του παρόντος άρθρου είναι η αρχιτεκτονική και τυπολογική ανάλυση των επιτόπου σωζόμενων υπολειμμάτων των μνημειακών κατασκευών, σε σχέση με τις ήδη διατυπωμένες υποθέσεις της έρευνας⁴⁰ για την ευρύτερη περιοχή τους.

Πρέπει να επισημανθεί ότι κατά τη διάρκεια της ιπποκρατίας σημαντικά καταστροφικά γεγονότα σημάδεψαν την οικοδομική εξέλιξη των κατασκευών της πόλης της Ρόδου και ειδικότερα της ανατολικής συνοικίας του ιπποτικού Μπούργκου. Οι σεισμοί του 1366 και του 1481, η εγκατάλειψη των κτηρίων στις αρχές του 15ου αιώνα με διάταγμα του μεγάλου μαγίστρου Naillac⁴¹ και οι πολιορκίες του 1444 και κυρίως του 1480 και του 1522 πιθανότατα οδήγησαν σε μετασχηματισμό του πολεοδομικού ιστού και των οχυρωματικών διατάξεων και σε αναδιάρθρωση των οικιστικών και μνημειακών συγκροτημάτων και των λειτουργιών τους, όπως συχνά αναφέρεται σε αρχειακές πηγές.

Αναλυτικότερα, μπορούμε να διακρίνουμε σημαντικά στοιχεία αρχιτεκτονικών μετασχηματισμών στα ακόλουθα τρία σημαντικά συγκροτήματα των μνημειακών κτηρίων της περιοχής:

Α'. Το ερειπωμένο συγκρότημα της λεγόμενης «Παναγίας της Νίκης» (Εικ. 2, Α) καταλαμβάνει το βόρειο τμήμα ενός μεσαιωνικού συγκροτήματος κτισμάτων γύρω από δύο εκκλησίες, οι οποίες διατηρούν τυπολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά λατινικού και ορθόδοξου δόγματος (Εικ. 3, Εικ. 6, Α). Στη σημερινή μορφή του πολεοδομικού ιστού το συγκρότημα είναι σχεδόν πλήρως εξαφανισμένο, ενώ τα πενιχρά υπολείμματα μνημειακών κατασκευών (Εικ. 4) περιορίζονται από περιβόλο με δύο ιπποτικά θυρώματα (Εικ. 2).

Το παλαιότερο, πιθανότατα αρχικά οξυκόρυφο θύρωμα, ανακατασκευασμένο σήμερα, βρισκόταν σε περιόπτο σημείο στην απόληξη της εμπορικής οδού που οδηγούσε στον μόλο (Εικ. 5, Εικ. 8). Ήταν σχεδόν σε επαφή στα νότια της παλιάς πύλης του μόλου και μετέπειτα «πύλης της Αγίας Αικατερίνης»⁴² και έφερε υπόλειμμα επιμήκους ιπποτικού πλαισίου με διαστάσεις 0,80x1,30 μέτρα, στο οποίο προφανώς ήταν ενταγμένη σύνθεση θυρών και επιγραφή⁴³, σχετική με τον δημόσιο χαρακτήρα των κτισμάτων, στα οποία οδηγούσε. Η μορφή της ανάγλυφης διακοσμητικής ταινίας του συνεχούς γείσου από τετράκινα αστέρια είναι μορφολογικό στοιχείο που δεν ξεπερνά χρονολογικά τα μέσα του 15ου αιώνα⁴⁴.

Το νεότερο περίτεχνο αναγεννησιακό θύρωμα⁴⁵, με μορφολογικά χαρακτηριστικά προχωρημένου 15ου αιώνα, ανοιγόταν στον άξονα της περιμετρικής οδού που συνέδεε την πύλη της Αγίας Αικατερίνης με την «πύλη της Ακαντιάς» και η ένταξή του πιθανότατα σχετίζεται με μετασχηματισμό του συγκροτήματος μετά από κάποια καταστροφή ή εγκατάλειψη της περιοχής.

³⁷ A. Gabriel, *La Cité de Rhodes. Architecture Civile et Religieuse*, II, Παρίσι 1923, 180. Γ. Ντέλλας, «Οι σταυροθολιακές εκκλησίες της μεσαιωνικής Ρόδου», *Ρόδος 2400 χρόνια*, ό.π. (υποσημ. 32), 355-357.

³⁸ Gabriel, *La Cité de Rhodes*, ό.π. (υποσημ. 37), 102-106. Κ. Μανούσου-Ντέλλα, «Ο ιπποτικός Ξενώνας της Αγίας Αικατερίνης στη Ρόδο», Ν. Καλογήρου (επιμ.), *Σύγχρονη ελληνική αρχιτεκτονική 5. Διατηρητέα. Αποκατάσταση – επανάχρηση κτηρίων*, Θεσσαλονίκη 2003.

³⁹ Κόλλιας, «Αναζητώντας τα χαμένα μνημεία», ό.π. (υποσημ. 27). Κ. Μανούσου-Ντέλλα, «Η πρώτη μεσαιωνική οχύρωση της πόλης της Ρόδου», *15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου Πρακτικά*, ό.π. (υποσημ. 5), 331-340.

⁴⁰ Μανούσου-Ντέλλα – Ντέλλας, «Νέα στοιχεία», ό.π. (υποσημ. **).

⁴¹ Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο*, ό.π. (υποσημ. 4), 232-234. Πιθανότατα η συνοικία παρήκμασε τα χρόνια που ακολούθησαν τον θάνατο του Domenico d'Alle magna το 1411 και του Dragonino Clavelli γύρω στα 1415.

⁴² A. Gabriel, *La Cité de Rhodes. Topographie. Architecture Militaire*, I, Παρίσι 1921, 62-63.

⁴³ Γ. Ντέλλας, «Μορφολογικά στοιχεία των ιπποτικών εκκλησιών της Ρόδου», *Γλυπτική και λιθοξοϊκή στη λατινική Ανατολή (13ος-17ος αι.)*, Ηράκλειο 2007, 206-207, εικ. 14β.

⁴⁴ Η εκτίμηση της χρονολόγησης του πλαισίου είναι της φίλης αρχαιολόγου Α. Μ. Κάσδαγλη, την οποία ευχαριστούμε θερμά και από τη θέση αυτή.

⁴⁵ Ντέλλας, «Μορφολογικά στοιχεία», ό.π. (υποσημ. 43), 207, εικ. 14^α.

Εικ. 3. Άποψη των υπολειμμάτων της κόγχης γοθτικής εκκλησίας σε επαφή με το νέο τείχος της ανατολικής συνοικίας του ιπποτικού «Μπούργκου» (ιταλικό φωτογραφικό αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου),

Στον περίβολο του μνημειακού αυτού συγκροτήματος περιλαμβάνονται σημαντικά υπολείμματα μιας πρώιμης οχυρωματικής διάταξης, αποτελούμενης από συγκρότημα επτά τοξοθυρίδων, η οποία κάλυπτε τον μόλο των Μύλων (Εικ. 5, Εικ. 8) και κυρίως την πρόσβαση προς την «πύλη που οδηγούσε στον μόλο»⁴⁶. Η ίδια η πυργοειδής πύλη, κατά την αρχική της φάση, πριν τη σχεδόν ολοκληρωτική ανακατασκευή της πιθανότατα την περίοδο του μεγάλου μαγίστρου Orsini (1476-1476), περιελάμβανε πρωτότυπη αμυντική διάταξη καταρράκτη και τοξοθυρίδας –για τον έλεγχο του εσωτερικού του θυρώματος– τοποθετημένης κάτω από την κλίμακα που οδηγούσε στον περιδρόμο της

πρώιμης οχύρωσης⁴⁷ (Εικ. 5, Εικ. 8). Η πρώτη αυτή οικοδομική φάση του θαλάσσιου τείχους και της πύλης μπορεί να χρονολογηθεί στα μέσα του 14ου αιώνα και να αναπαρασταθεί γραφικά (Εικ. 2). Πρέπει να επισημανθεί ότι κατά την περίοδο του μεγάλου μαγίστρου Deodat de Gozon (1346-1353) υπάρχουν στοιχεία οικοδομικής δραστηριότητας όσον αφορά στην κατασκευή του μόλου του μεσαιωνικού λιμανιού⁴⁸ και στην οχύρωση του ανατολικού τμήματος του Μπούργκου της ιπποτικής πόλης. Κατά την περίοδο αυτή

⁴⁶ Gabriel, *La Cité de Rhodes*, ό.π. (υποσημ. 42), σ. 227-228.

⁴⁷ Μανούσου-Ντέλλα, «Η πρώιμη μεσαιωνική οχύρωση», ό.π. (υποσημ. 39), πίν. 303.

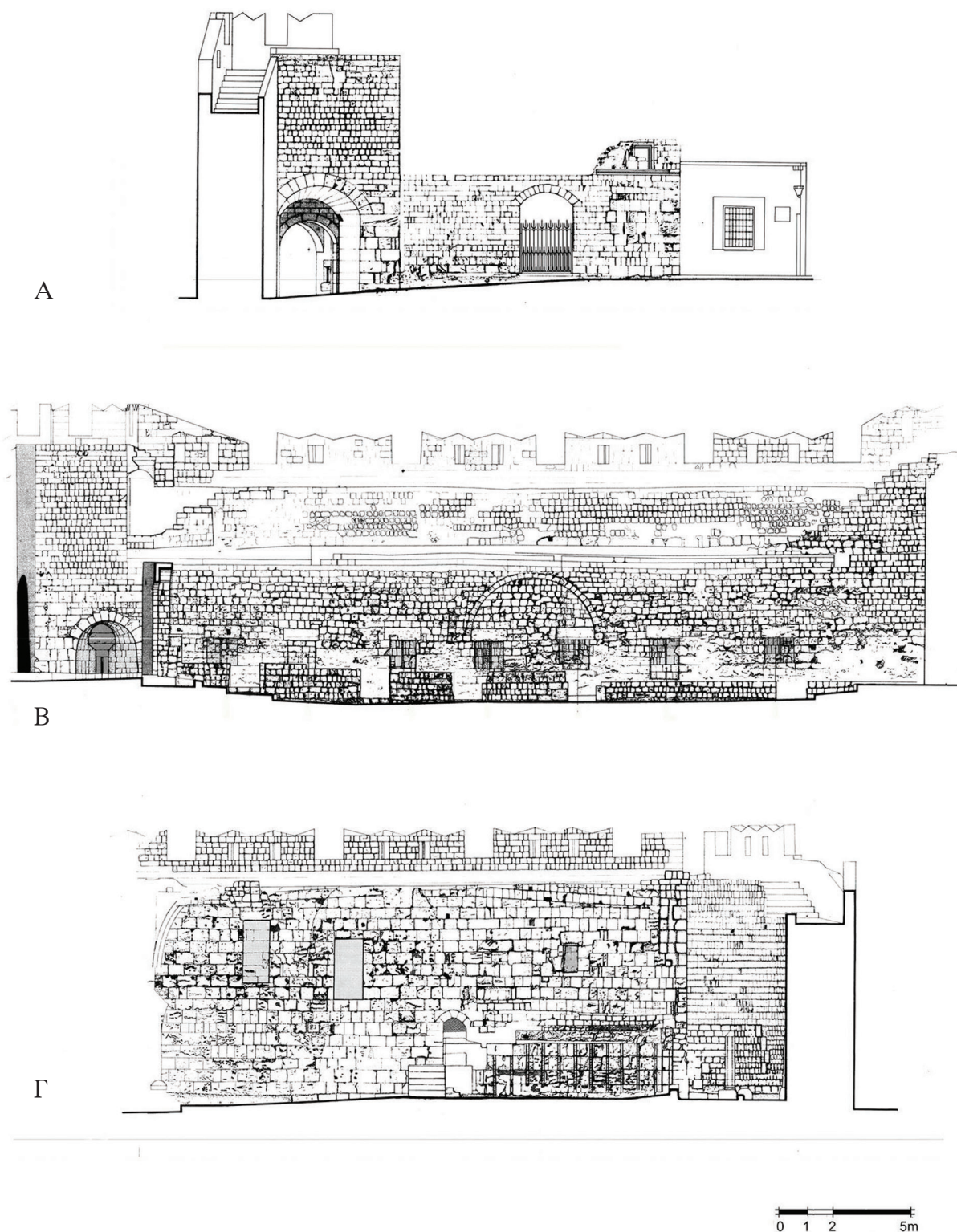
⁴⁸ Μανούσου-Ντέλλα, *Η Πόλη της Ρόδου κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους*, ό.π. (υποσημ. 24).

Εικ. 4. Άποψη του βόρειου τείχους, όπου διακρίνονται οι δύο οικοδομικές φάσεις του συγκροτήματος μεσαιωνικών κτισμάτων (ιταλικό φωτογραφικό αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου).

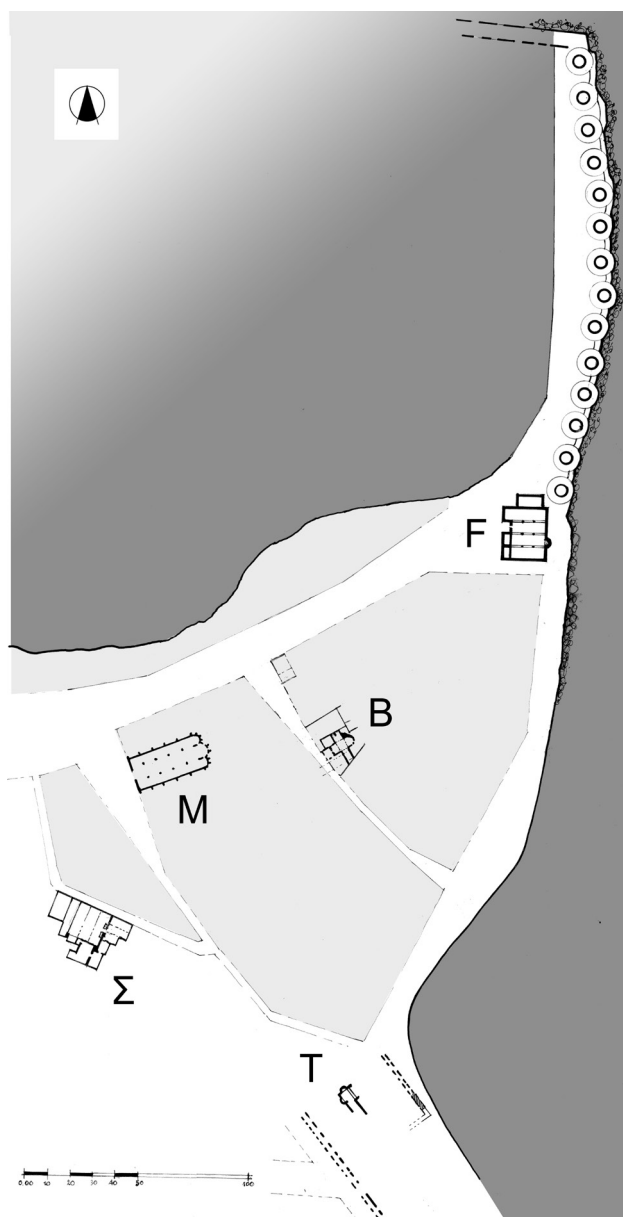
πιθανότατα δεν είχε ακόμη κατασκευαστεί ο περίβολος του συγκροτήματος με το μνημειακό θύρωμα και το πλαίσιο οικοσήμων, ενώ υπήρχε περιμετρικός δρόμος στο εσωτερικό του τείχους (*prommerium*), απ' όπου ήταν προσβάσιμη η αμυντική διάταξη με τις τοξοθυρίδες.

Στο βάθος προβαλλόταν η όψη ογκώδους οικοδομήματος, το οποίο προϋπήρχε και ήταν ψηλότερο από το ιπποτικό τείχος του 14ου αιώνα (Εικ. 5, Γ, Εικ. 6, Εικ. 7). Το κτήριο αυτό, που ανήκει στην πρώτη φάση των κατασκευών της περιοχής, πιθανότατα του τέλους του

Εικ. 5. Α. Αποτύπωση της υπάρχουσας κατάστασης της κύριας όψης εισόδου στο ιπποτικό συγκρότημα της ΒΑ γωνίας του Μπούργκου, Β. Γραφική αποκατάσταση της όψης του πρώιμου ιπποτικού πυροβολείου της «Πύλης του λιμανιού», Γ. Το σωζόμενο τμήμα της εσωτερικής όψης του ιπποτικού κτίσματος, που προϋπήρχε της κατασκευής του νέου τείχους του ιπποτικού «Μπούργκου» (αποτύπωση – σχεδίαση Μ. Γκιώνη).

13ου ή των αρχών του 14ου αιώνα, έχει εκτιμώμενες διαστάσεις 21x25 μ., ύψος πάνω από 9 μ. και δεν περιλάμβανε θολοδομία στην αρχική του δομή. Τα σωζόμενα ίχνη της δικλινούς με ελαφριά κλίση ξύλινης στέγης του παραπέμπουν στην πιθανή ύπαρξη ενδιάμεσων τοίχων ή τοξοστοιχίας, οι δε βάσεις των τοίχων έχουν πιθανότατα καταστραφεί από τις μεταγενέστερες επιφανειακές διαμορφώσεις. Πρέπει να επισημανθεί ότι το κτίσμα αυτό, στοιχείο συνέχειας του οποίου διαπιστώνονται βορειότερα⁴⁹, προς το εσωτερικό του μόλου του λιμανιού, παρεμβαλλόταν στη διαμόρφωση του θαλάσσιου μετώπου του τείχους του Μπούργκου. Η πρώτη φάση αυτού του μετώπου απέληγε σε επαφή με την κύρια –δυτική– όψη στα όρια του μεσαιωνικού λιμανιού. Όσον αφορά στην αρχική του χρήση, πιθανότατα είχε σχέση με τον εμπορικό χαρακτήρα της ατείχιστης αρχικά συνοικίας του λιμανιού, και ιδιαίτερα με τη νευραλγική περιοχή της κύριας εισόδου της ιπποτικής πόλης από τον μόλο των Μύλων, που ήταν σε χρήση ήδη κατά την περίοδο της ακμής του 13ου και των αρχών του 14ου αιώνα, όταν οι ιωαννίτες ιππότες κατέλαβαν την πόλη της Ρόδου⁵⁰. Η αρχιτεκτονική του ανάλυση μας πείθει ότι πρόκειται για κτίσμα δημόσιου χαρακτήρα, με κλίμακα, μορφολογικά και τυπολογικά χαρακτηριστικά που συναντώνται στα χαρακτηριστικά πολυδύναμα συγκροτήματα των εμπορικών κέντρων της Δύσης, που συνδύαζαν λειτουργίες αποθήκευσης εμπορευμάτων, στέγασης εμπορικών συναλλαγών αλλά και διανυκτέρευσης των εμπόρων –είναι τα γνωστά *fondaci*⁵¹ (Εικ. 6, Εικ. 7). Οι μεγάλες διαστάσεις και ο τρόπος κατασκευής του εξαιρετικά πρώιμου αυτού κτηρίου του μεσαιωνικού λιμανιού πιθανότατα οδήγησαν στη γρήγορη κατάργησή του μετά από κάποιο σημαντικό καταστροφικό γεγονός του β' μισού του 14ου αιώνα⁵². Παράλληλα, ο

Εικ. 6. Σχέδιο γενικής διάταξης της ανατολικής συνοικίας του Μπούργκου το πρώτο μισό του 14ου αιώνα,

μεταβαλλόμενος χαρακτήρας της ευρύτερης περιοχής, με τη σταδιακή περιτείχισή της, οδήγησε στη μεταφορά της λειτουργίας που στέγαζε, με συνέπεια την εγκατάλειψη ή και εκποίηση του⁵³.

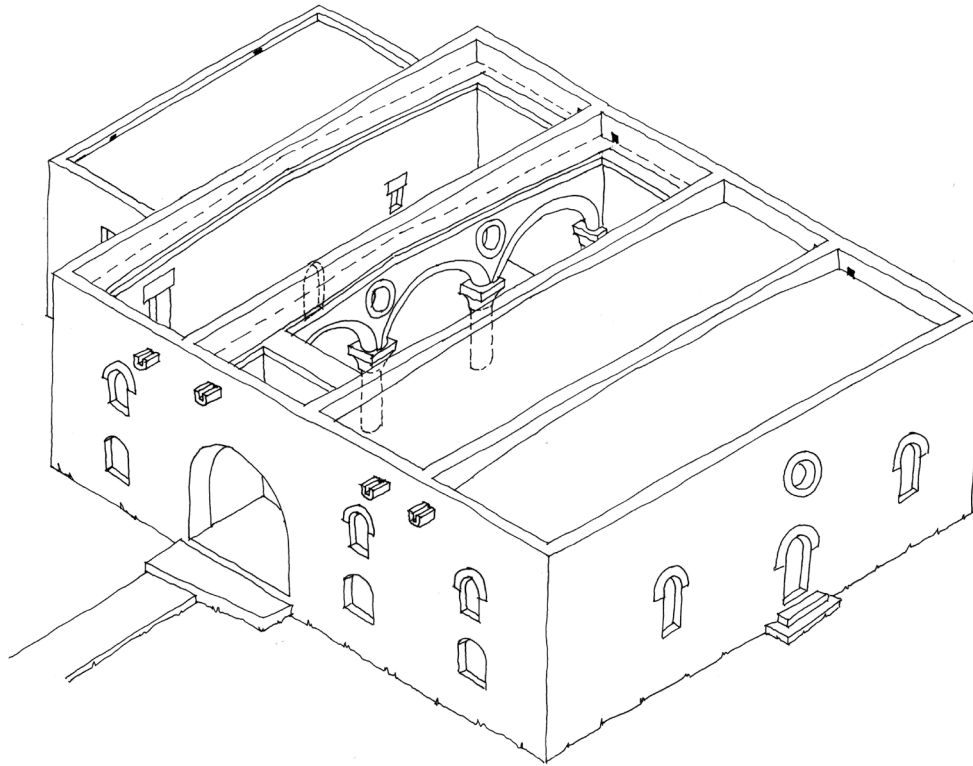
⁴⁹ Πρόκειται για γωνία τοίχων προγενέστερων των οχυρωματικών κατασκευών της περιοχής, που αποκαλύφθηκε κατά την αποχωμάτωση της τάφρου στην περιοχή «της πρώτης πύλης του μόλου που την προστάτευε ο διοικητής του μόλου». Gabriel, *La Cité de Rhodes*, ό.π. (υποσημ. 42), 22.

⁵⁰ Luttrell, *The Town of Rhodes*, ό.π. (υποσημ. 1), 260.

⁵¹ O. Rémie Constable, *Housing the Stranger in the Mediterranean World. Lodging, Trade, and Travel in Late Antiquity and the Middle Ages*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2003, 306-354.

⁵² A. Luttrell, «Earthquakes in the Dodecanese (1303-1513)», *Natural disasters in the Ottoman Empire*, Ρέθυμνο 1997, 145-151.

⁵³ Πρέπει να επισημάνουμε ότι είναι τεκμηριωμένα φαινόμενα κατάσχεσης από το Τάγμα και εκποίησης ακινήτων που ανήκαν σε λατινικούς εμπορικούς οίκους, ιδιαίτερα σε ασταθείς

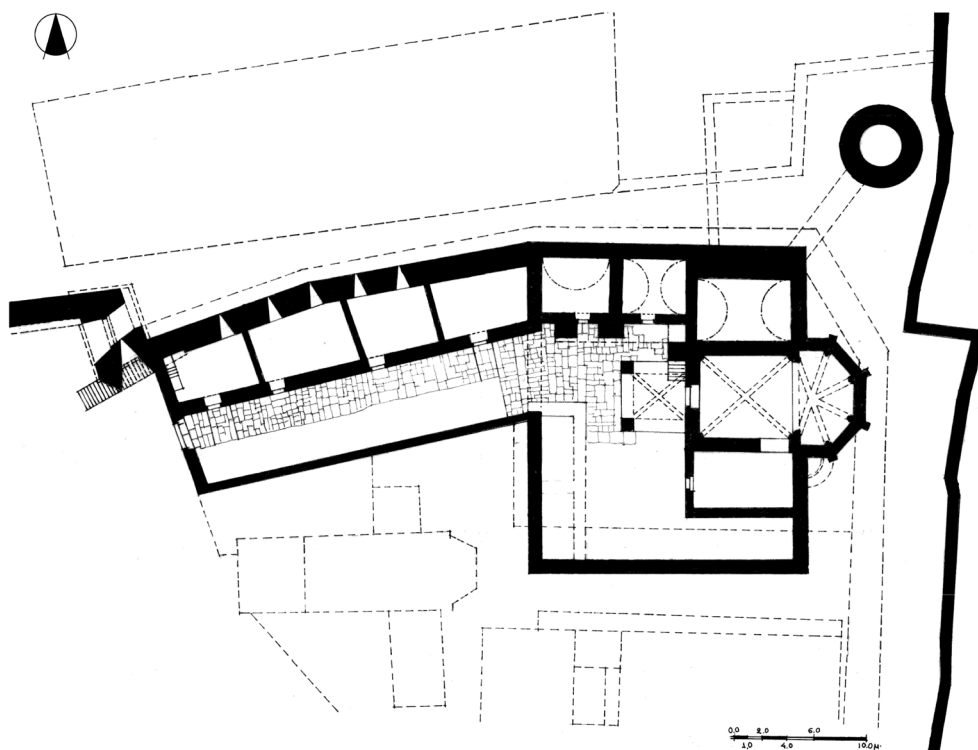

Εικ. 7. Γραφική αποκατάσταση της τομής του προίπποτικού κτηρίου του λιμανιού (“Fondaco”).

Στη συνέχεια, το οικοδομικό συγκρότημα της βορειοανατολικής γωνίας μετασχηματίστηκε ριζικά. Πρόκειται για την οικοδομική φάση της κατασκευής μιας γοτθικής εκκλησίας (Εικ. 3, Εικ. 8, Εικ. 9). Το αρχικά ελεύθερο ιερό της με τα δύο οξυκόρυφα παράθυρα και τις χαρακτηριστικές ακτινωτές νευρώσεις (Εικ. 3, Α) σώζεται σήμερα ενσωματωμένο στο μεταγενέστερο ιπποτικό κυρίως τείχος, που χρονολογείται στα μέσα του 15ου αιώνα, καθώς φέρει πλαίσιο οικοσήμου με ένθετους θυρεούς στην εξωτερική του όψη. Οι διαστάσεις της μονόχωρης εκκλησίας που καλυπτόταν από νευρωτό σταυροθόλιο, όπως δείχνουν οι γωνιακοί κιονίσκοι και αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη νευρώσεων που βρέθηκαν κατά τη διάρκεια των εργασιών, είναι περιορισμένες (Εικ. 8, Εικ. 9). Η εκκλησία έφερε δυτικό πρόναο, όπως δείχνουν τα υπολείμματα πεσσών και η διαμόρφωση

του μαρμάρινου δαπέδου, προφανώς καλυμμένου από γοτθικό σταυροθόλιο. Οι σύνθετες διατομές των νευρώσεων του ιερού και τα ίχνη ένθετων εσωτερικών διακοσμήσεων με ορθομαρμάρωση του μοναδικού κλίτους της μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται μάλλον για ένα πολυτελούς κατασκευής παρεκκλήσιο. Πιθανότατα ανήκε σε ένα ευρύτερο κτηριακό συγκρότημα δημόσιου χαρακτήρα, που βρισκόταν σε άμεση επαφή με τα τείχη και την παλιά «πύλη του μόλου» και προστατευόταν από τον εξωτερικό περίβολο που προαναφέραμε. Το χαρακτηριστικό θύρωμα στο μέτωπο της κύριας όψης του αντίκριζε τη «*via circa le mare*», που οδηγούσε στην πύλη. Περιελάμβανε διώροφη πτέρυγα με δωμάτια, στεγασμένα με νευρωτά σταυροθόλια στον όροφο (Εικ. 4, Εικ. 5, Γ, Εικ. 8, Εικ. 9), τα ίχνη των οποίων σώζονται σε επαφή με τον βόρειο τοίχο του πρώιμου ορθογώνιου οικοδομήματος, και επίσης είχε βοηθητικούς καμαροσκέπαστους χώρους στο ισόγειο καθώς και ευρύχωρη θολωτή κινιστέρνα. Η επικοινωνία εξασφαλιζόταν από πέτρινη κλίμακα, από την οποία σώζονται τα πρώτα σκαλοπάτια. Χαρακτηριστική είναι η ύπαρξη ιπποτικής

οικονομικές περιόδους όπως ο 14ος αιώνας. Ένα μέρος των ιδιοκτησιών της εταιρείας των Peruzzi πουλήθηκε το 1351 στον εύπορο Φλωρεντίνο Giovanni Corsini. Luttrell, *The Town of Rhodes*, ό.π. (υποσημ. 1), 138.

Εικ. 8. Κάτοψη γραφικής αποκατάστασης του ιπποτικού συγκροτήματος της ΒΑ γωνίας του «Μπούργκου».

κλίμακας, η οποία, ως συνέχεια της κλίμακας της πύλης, οδηγούσε στη στάθμη του περιδρόμου του πρώιμου τείχους που περιέβαλλε τη βόρεια πλευρά του μνημειακού συγκροτήματος (Εικ. 5, Β, Εικ. 9). Η κλίμακα κατέληγε στον κυλινδρικό γωνιακό «πύργο της Ιταλίας», που σήμερα σώζεται μόνο σε στάθμη θεμελίωσης, και είχε αναπτυχθεί στη θέση του πρώτου ανεμόμυλου της συστοιχίας του μόλου των Μύλων, έχοντας διάταξη *tour albarrane*⁵⁴, καθώς συνδεόταν με το κυρίως τείχος μέσω τοξωτής γέφυρας στη στάθμη των επάλξεων (Εικ. 2, Εικ. 9). Κατά την οικοδομική αυτή φάση, το πρώιμο πυροβολείο, που έλεγχε την πρόσβαση της πόλης από τον μόλο του λιμανιού, στεγάστηκε με οξυκόρυφο θόλο και εντάχθηκε στο ευρύτερο κτηριακό συγκρότημα (Εικ. 9). Δεν είναι σαφή τα όρια του συγκροτήματος αυτού προς τα νότια του γοθικού παρεκκλησίου, λόγω της διαμόρφωσης στις αρχές του 20ού αιώνα του χαρακτηριστικού

συγκροτήματος της ιταλικής διοίκησης⁵⁵ με κύρια όψη προς τον εσωτερικό χώρο του ιπποτικού ερειπιώνα.

Σε επόμενη οικοδομική φάση, στα μέσα του 15ου αιώνα, το περιμετρικό τείχος στην περιοχή αυτή ενισχύθηκε με τον διπλασιασμό του πάχους του, την εποχή των μεγάλων μαγίστρων Jean de Lastic και Jacques de Milly⁵⁶. Τότε καταργήθηκε το πρώιμο πυροβολείο και στο εσωτερικό του θόλου προστέθηκαν εγκάρσιοι τοίχοι για τη δημιουργία τεσσάρων χώρων με τζάκια και εσωτερικά πατάκια (Εικ. 8).

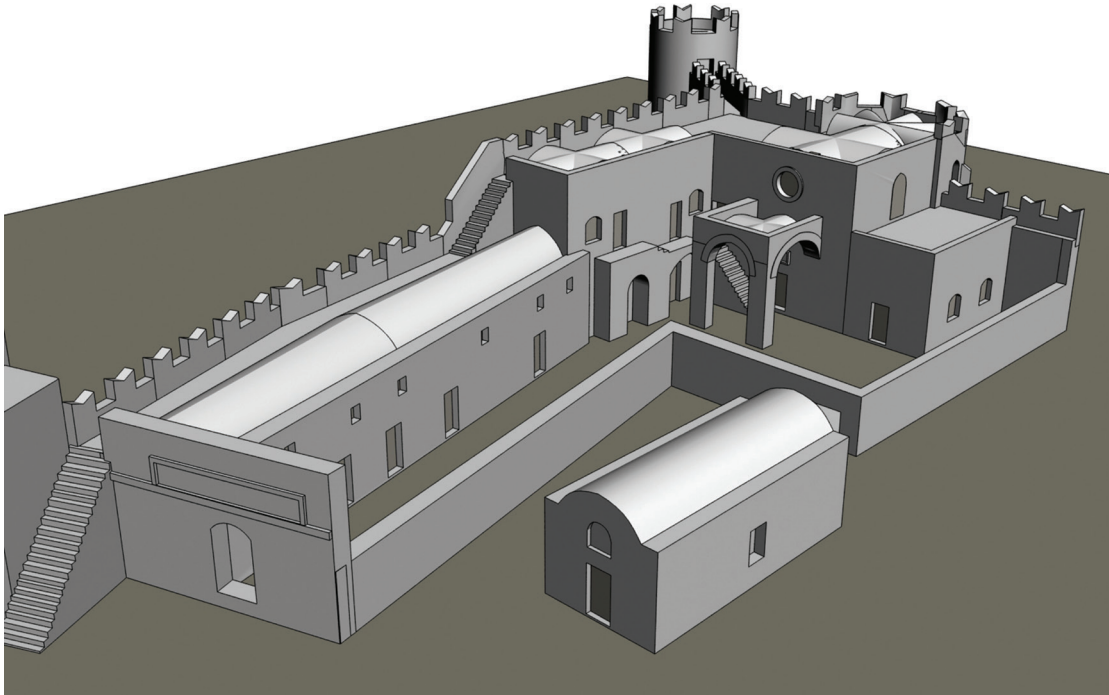
Μπορούμε λοιπόν να συμπεράνουμε ότι:

- Ένα ογκώδες πρώιμο ορθογώνιο οικοδόμημα με δικλινή ξύλινη στέγη είχε κατασκευαστεί, σε απροσδιόριστη χρονική στιγμή, σε νευραλγικό σημείο στην

⁵⁴ N. Faucherre, «L'enceinte urbaine de Famagouste», J-B. De Vaivre – Ph. Plagnieux (επιμ.), *L'art Gothique en Chypre, Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 34 (2006), 346.

⁵⁵ Κ. Μανούσου-Ντέλλα, *Μεσαιωνική πόλη Ρόδου. Έργα αποκατάστασης (1985-2000)*, Ρόδος 2001, 146-147.

⁵⁶ Η χρονολόγηση βασίζεται στους σωζόμενους θυρεούς στην εξωτερική όψη του τείχους. Ο τρόπος κατασκευής τους, με ένθετα μάρμαρα διαφορετικού χρώματος, παραπέμπει στους δύο αυτούς μαγίστρους των μέσων του 15ου αιώνα.

Εικ. 9. Γραφική αποκατάσταση του γοθτικού συγκροτήματος του Ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης (τρισετάστατη απεικόνιση Ιουλία Σταυρίδη).

ατείχιστη εμπορική συνοικία του λιμένος. Η θέση του προσδιορίζεται στην περιοχή της ανατολικής απόληξης της οδού («via circa le mare») προς το μόλο των Μύλων, που αναφέρεται το 1358 ως «κέρας»⁵⁷ (Εικ. 1, 2). Η ύπαρξη στον βόρειο τοίχο αρχικών ανοιγμάτων (μικρής θύρας και δύο παραθύρων) (Εικ. 1, Εικ. 2, Β, Εικ. 4, Εικ. 5 Γ), που προβάλλουν την κύρια όψη τους τα δύο προς το εσωτερικό και το ένα προς το εξωτερικό του κτηρίου, αποτελεί σημαντική ένδειξη συνέχειας βοήθητικών χώρων του αρχικού συγκροτήματος βορειότερα. Πιθανότατα η είσοδος του κεντρικού κτηρίου ήταν από τη δυτική πλευρά και η κύρια όψη του προβαλλόταν στην απόληξη της εμπορικής οδού που προαναφέραμε (Εικ. 1, F, Εικ. 6). Κατά την ανασκαφή που διενεργήθηκε στον αρχαιολογικό χώρο⁵⁸, δεν κατέστη δυνατό να αποκαλυφθεί το θεμέλιο του νότιου και του δυτικού τοίχου ενός τόσο ογκώδους κτηρίου που λειτουργούσε πιθανότατα

ως ημιυπαίθρια *loggia* ή *basilica mercatorum*⁵⁹, στην όψη της οποίας πιθανότατα υπήρχε προθάλαμος, ενώ εσωτερικά, κατά πάσα πιθανότητα, εγκάρσιες τοξοστοιχίες έφεραν την ξύλινη στέγη (Εικ. 6).

- Μετά την καταστροφή και εγκατάλειψη του επιβλητικού αυτού οικοδομήματος, εφαρμόστηκε ένα νέο οικοδομικό πρόγραμμα που οδήγησε στη διαμόρφωση ενός οχυρωμένου μνημειακού συγκροτήματος με εσωτερική αυλή, δεξαμενή νερού, πλευρική διώροφη πτέρυγα με θολοδομία και μονόχωρο παρεκκλήσιο στεγασμένο με γοθτικό σταυροθόλιο και ίχνη πολυτελούς εσωτερικού διακόσμου (Εικ. 8, Εικ. 9). Η θέση, η τυπολογία και η μορφολογία των υπολειμμάτων κατασκευών της φάσης αυτής και τα ευρήματα της ανασκαφικής έρευνας⁶⁰ που προχώρησε

⁵⁷ Luttrell, *The Town of Rhodes*, ό.π. (υποσημ. 1), 122.

⁵⁸ Κ. Μανούσου-Ντέλλα – Γ. Ντέλλας (επιμ.), *Μεσαιωνική πόλη Ρόδου: Έργα αποκατάστασης 2000-2008*, Ρόδος 2008, 115-119.

⁵⁹ Luttrell, *The Town of Rhodes*, ό.π. (υποσημ. 1), 122.

⁶⁰ Μ. Μιχαηλίδου, *ΑΔ* 42 (1987), Χρονικά, σ. 670-672. Είναι αξιοσημείωτο ότι στα ανασκαφικά ευρήματα περιλαμβάνονται και θραύσματα υαλοστασίων (*vitraux*), ενώ τα θραύσματα κεραμικής εφραλωμένης πλάκας με τον θυρεό του Domenico Allempagna, που βρέθηκαν στον χώρο, ενισχύουν την υπόθεση για την ταύτιση του

από το 1987 μέχρι το 2006, μας επιτρέπουν τη διατύπωση της υπόθεσης ότι πρόκειται για το συγκροτήμα του ιπποτικού Ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης⁶¹, ίδρυμα του Domenico d'Allemagna, σύμφωνα με το ιδρυτικό συμβόλαιο του 1391⁶². Σημαντική ένδειξη προς αυτή την κατεύθυνση αποτελεί η μετονομασία της πύλης του μόλου σε πύλη της Αγίας Αικατερίνης, όπως αναφέρεται συστηματικά από τις αρχές του 15ου αιώνα. Μετά τον θάνατο του ιδρυτή του⁶³, μεταξύ 6 Μαρτίου και 5 Ιουνίου του 1411, δεν υπάρχουν γραπτές αναφορές του πολυτελούς Ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης, ο οποίος προοριζόταν αποκλειστικά για τη φιλοξενία υψηλών προσωπικοτήτων⁶⁴. Φαίνεται ότι ο Allemagna δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει τις διαδικασίες μεταβίβασης του φιλανθρωπικού ιδρύματός του στους φραγκισκανούς μοναχούς και το Τάγμα φρόντισε αμέσως να το οικειοποιηθεί⁶⁵. Το 1445 αναφέρεται εκκλησία της Αγίας Αικατερίνης κοντά στα τείχη της πόλης και δίπλα στην ομώνυμη πύλη⁶⁶. Επίσης, το 1513 τονίζεται η ανάγκη καθαρισμού της τάφρου «από την πλευρά του πύργου της Αγίας Αικατερίνης»⁶⁷. Σημαντικό στοιχείο

για την κατανόηση των κοινωνικών δομών και την αλληλεπίδραση των θρησκευτικών δογμάτων στον ίδιο αστικό χώρο αποτελεί η μικρή, μονόχωρη και καλυμμένη με οξυκόρυφη καμάρα ορθόδοξη αταύτιστη εκκλησία, η οποία ήταν περιμετρικά ελεύθερη εκτός του περιβόλου, σε απόσταση μόλις 20 μέτρα στα νότια της πύλης⁶⁸ (Εικ. 9) και πιθανότατα εξυπηρευτούσε τις ανάγκες λατρείας των ελλήνων κατοίκων της συνοικίας. Σ' αυτήν λειτουργεί σήμερα ο ενοριακός ναός του Αγίου Παντελεήμονα.

Είναι προφανές ότι το κτηριακό αυτό συγκρότημα υπέστη σημαντικές καταστροφές πιθανότατα κατά την πολιορκία του 1480 και μετασχηματίστηκε κατά πάσα πιθανότητα για ακόμη μια φορά ή παρέμεινε ως ερειπιώνας μέχρι σήμερα.

Β'. Το βομβαρδισμένο ιπποτικό μέγαρο, που είναι γνωστό μέχρι σήμερα ως Ξενώνας της Αγίας Αικατερίνης⁶⁹, βρίσκεται σε απόσταση 100 μέτρων δυτικά της πύλης της Αγίας Αικατερίνης, επί του κεντρικού εμπορικού παραλιακού άξονα («via circa le mare»), που οδηγούσε στην ιπποτική «πλατεία» και στο διοικητικό κέντρο της πόλης (Εικ. 2). Η τελική μορφή του δυτικού τμήματος του κτηρίου χρονολογείται ακριβώς από το σύμπλεγμα θυρεών που είναι τοποθετημένοι σε πλαίσιο σχήματος T στη δυτική κύρια όψη του. Περιλαμβάνονται οι θυρεοί του Τάγματος των ιωαννιτών ιπποτών και του μεγάλου μαγίστρου Fabrizio del Carretto (1513-1521), μαζί με τον τροχό του μαρτυρίου της Αγίας Αικατερίνης, ο θυρεός του αρχηγού της γλώσσας της Ιταλίας, αμιράλη Constanzo Operti, και η χρονολογία 1516. Ασφαλώς η χρονολογία αυτή αφορά στην ανακατασκευή του μεγάρου, μετά από σχεδόν ολοκληρωτική καταστροφή του κατά την πολιορκία του 1480 και τον σεισμό του 1481, που ακολούθησε. Αναφέρεται ότι, όταν οι οθωμανοί Τούρκοι εισέβαλαν στο εσωτερικό της συνοικίας αυτής, οι ιππότες υποχωρώντας κατέστρεψαν όσα κτίσματα θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως ορμητήρια του εχθρού⁷⁰.

συγκροτήματος. Θεωρείται, εξάλλου, πιθανό στα γοθτικά αυτά σταυροθόλια να ανήκε το τετράγωνο «κλειδί» σταυροθολίου από λάρτιο λίθο με το οικόσημο του Domenico d'Allemagna, που φυλάσσεται στην αποθήκη της Εφορείας Αρχαιοτήτων. Βλ. Α. Μ. Kasdagli, *Stone Carving of the Hospitaller period in Rhodes. Displaced pieces and fragments*, Οξφόρδη 2016, 108, αρ. 5.

⁶¹ Αξιοσημείωτο είναι ότι την ίδια υπόθεση είχε διατυπώσει προφορικά ο αείμνηστος Ηλίας Κόλλιας, ο οποίος είχε αναλάβει τη συγγραφή άρθρου σχετικού με την τοπογραφική εξέλιξη της βραϊκής συνοικίας της πόλης της Ρόδου, που δυστυχώς δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει.

⁶² Gabriel, *La Cité de Rhodes*, ό.π. (υποσημ. 42), 227-228.

⁶³ Η προσωπικότητα του Domenico d'Allemagna, ο οποίος είχε και μεγάλη περιουσία, κυριάρχησε στη Ρόδο από το 1373 έως το 1411, οπότε και πέθανε. Κατέλαβε ποικίλα αξιώματα επί μεγάλων μαγίστρων Heredia και Naillac, και υπήρξε τοποτηρητής της Ρόδου κατά την απουσία του μεγάλου μαγίστρου Naillac στην αυλή του πάπα στην Avignon, από το 1409 έως το 1411.

⁶⁴ L. Le Grand, «Relation du pèlerinage a Jérusalem de Nicolas de Martoni, notaire italien (1394-1395)», *Revue de l'Orient Latin*, III, 1895, 83.

⁶⁵ Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο*, ό.π. (υποσημ. 4), 736.

⁶⁶ Luttrell, *The Town of Rhodes*, ό.π. (υποσημ. 1), 289.

⁶⁷ Πιθανότατα πρόκειται για τον κυλινδρικό πύργο του οχυρωμένου συγκροτήματος του Ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης, που

βρισκόταν στη βορειοανατολική γωνία της οχύρωσης προς τον μύλο των Μύλων και τόσο χαρακτηριστικά προβάλλεται στις μικρογραφίες του Caoursin. Bosio, *Dell'Istoria della sacra religione*, ό.π. (υποσημ. 25), 603.

⁶⁸ Gabriel, *La Cité de Rhodes*, ό.π. (υποσημ. 42), 197.

⁶⁹ Gabriel, *La Cité de Rhodes*, ό.π. (υποσημ. 42), 102-106.

⁷⁰ J.-B. De Vaivre, «Le siège de 1480, les tremblements de terre de

Στη φάση αυτή του μεγάρου των αρχών του 16ου αιώνα ενσωματώθηκαν τα εναπομείναντα τμήματα παλαιότερων κτισμάτων, όπως προκύπτει από την ανάλυση των οικοδομικών του φάσεων μετά από εξαντλητική αρχαιολογική έρευνα και αρχιτεκτονική τεκμηρίωση των κατασκευών⁷¹. Είναι σαφές, εξάλλου, ότι το μεμονωμένο οικόσημο ενός μέλους της οικογένειας Allempagna, που βρίσκεται στη βόρεια όψη του κτηρίου (Εικ. 10, Β), έχει επανατοποθετηθεί κατά την ανακατασκευή του το 1516. Η δομή του κτηρίου, που περιλαμβάνει ημικυλινδρικούς θόλους στο ισόγειο και ξύλινες περίτεχνες οροφές με ζωγραφικό διάκοσμο στον όροφο, είναι τυπική των πολυδύναμων μεγάρων⁷² που συναντώνται στα μεσαιωνικά κέντρα των πόλεων της Δυτικής Ευρώπης (Εικ. 10, Α). Είναι χαρακτηριστικό ότι στη βόρεια όψη του, που «έβλεπε» προς τον εμπορικό άξονα με άμεση πρόσβαση από τον μόλο των Μύλων, υπήρχαν αυτόνομα καταστήματα χωρίς επικοινωνία με τους υπόλοιπους χώρους του κτηρίου (Εικ. 10, Β). Η είσοδος στο κυρίως σώμα του κτηρίου γινόταν μέσω οξυκόρυφου τοξωτού θυρώματος, που ανοιγόταν στη δυτική του όψη. Είναι αξιοσημείωτο ότι διακρίνονται στην εξωτερική λιθοδομή τα ίχνη παλαιότερου θυρώματος, μεγαλύτερου ύψους, που προϋπήρχε της κατασκευής του ημικυλινδρικού θόλου του ημιυπαίθριου χώρου εισόδου. Η νότια πλευρά του κτηρίου χαρακτηρίζεται από το άνοιγμα ημιυπαίθριων χώρων προς μικρή εσωτερική αυλή, στην οποία περιλαμβάνεται η επιβλητική σκάλα, σχήματος Π, που οδηγεί στον όροφο (Εικ. 10, Α). Στο ισόγειο διαμορφώνονται τρεις θολωτοί χώροι που πιθανότατα στέγαζαν βοηθητικές λειτουργίες (αποθήκες, βιοτεχνικούς χώρους ή καταστήματα), και δεν είχαν άμεση σχέση με την κύρια χρήση του μεγάρου. Η είσοδος στους χώρους του ορόφου γίνεται μέσω μικρής στεγασμένης βεράντας (*loggia*), με πρώμα αναγεννησιακά μορφολογικά στοιχεία (Εικ. 10, Γ). Στο δυτικό της άκρο μικρό γωνιακό δωμάτιο, πιθανότατα φυλάκιο, απ' όπου υπήρχε δυνατότητα

εποπτείας προς τις προσβάσεις του κτηρίου, ανοιγόταν με ιπποτικές θύρες προς τον προθάλαμο εισόδου αλλά και προς τους εσωτερικούς χώρους του ορόφου. Η κεντρική μεγάλη αίθουσα συγκεντρώσεων του ιπποτικού μεγάρου, με μνημειακές διαστάσεις και επιβλητικό τζάκι, συμμετρικά τοποθετημένο στον στενό τοίχο ακριβώς απέναντι από την είσοδο, είχε την τυπική διάταξη ανάλογων αιθουσών της κοσμικής ροδιακής αρχιτεκτονικής⁷³. Προς αυτήν «έβλεπαν» τα τέσσερα δωμάτια του ορόφου με πόρτες και φεγγίτες που πρόβαλαν την εξωτερική τους όψη, ενώ είχε δύο μεγάλα παράθυρα και ένα μικρότερο καθώς και δύο φεγγίτες προς τα δυτικά. Τα δύο ισοδύναμα δωμάτια της βόρειας πλευράς είχαν επίσης τζάκια, περίτεχνες οροφές με ζωγραφικό διάκοσμο και μεγάλα παράθυρα και φεγγίτες προς τις δύο εξωτερικές όψεις του κτηρίου. Οι υπόλοιποι χώροι, εμφανώς δευτερεύουσας σημασίας, χωρίς εξωτερικά ανοίγματα, ήταν το μαγειρείο, που διέθετε εντυπωσιακών διαστάσεων τζάκι, και ένας ενδιάμεσος χώρος που φαίνεται ότι έχει προκύψει από μετασκευή του αρχικού κτηρίου και κατάργηση ενός εσωτερικού αιθρίου⁷⁴, τόσο στο ισόγειο όσο και στον όροφο.

Επιπροσθέτως πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι:

- Σύμφωνα με γράμμα που απηύθυνε ο πάπας Ευγένιος Δ΄ στον λατίνο Αρχιεπίσκοπο Ανδρέα Χρυσοβέργη και στον πρόιορα Ιωάννη Morel, στις 23 Αυγούστου 1442⁷⁵, τεκμηριώνεται η ύπαρξη πτωχοκομείου⁷⁶ για Λατίνους, επονομαζόμενο της Αγίας

l'année suivante et le remodelage de la ville de Rhodes», *Les sièges de Rhodes de l'antiquité à la période moderne*, Rennes 2010, 245-285.

⁷¹ Θ. Αναπολιτάνος – Α. Μ. Κάσδαγλη – Κ. Μανούσου, «Η αποκατάσταση του ιπποτικού ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης», *Πρακτικά 4^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου για τη Συντήρηση των Μνημείων της Μεσογείου*, Αθήνα 1995, 483-508.

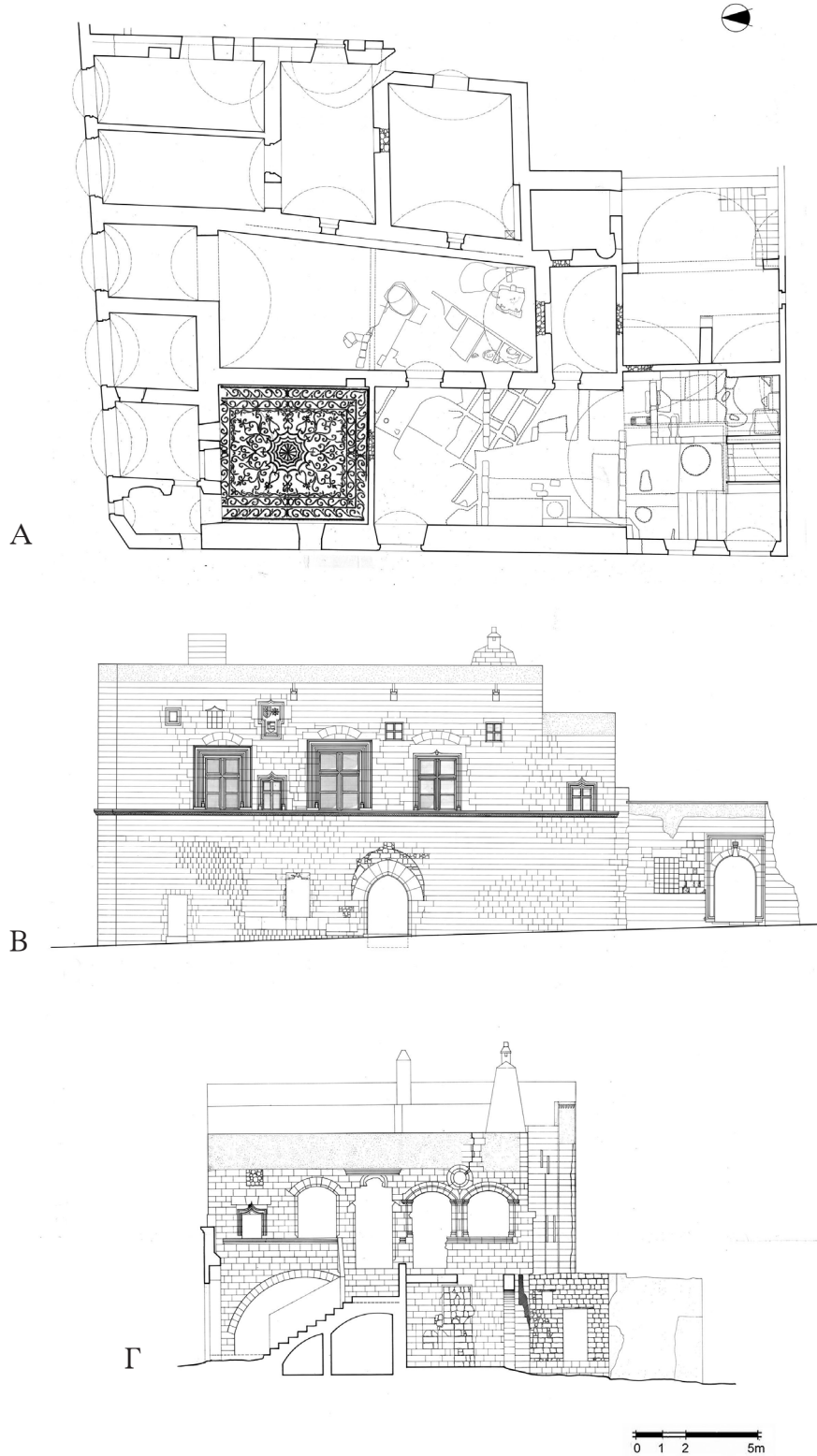
⁷² P. Garrigou Grandchamp, *Demeures médiévales. Coeur de la cité*, Παρίσι 1996.

⁷³ Gabriel, *La Cité de Rhodes*, ό.π. (υποσημ. 42). Luttrell, «The development of Rhodes Town», ό.π. (υποσημ. 8), 137-138. Σε έγγραφο των αρχείων της Μάλτας, με χρονολογία 1489, περιλαμβάνεται η περιγραφή ενός μεγάρου που ανήκε άλλοτε στον Dragonetto Clavelli, ο οποίος είχε πεθάνει το 1415. «[...] είχε μία κεντρική αίθουσα με 4 παράθυρα, τουλάχιστον άλλα δύο υπνοδωμάτια και πέρα από αυτά ένα παρεκκλήσιο και ένα scriptorium. Κάτω από την κεντρική αίθουσα υπήρχε ένας ευρύχωρος αποθηκευτικός χώρος ή κατάστημα (*bagasenum*) με είσοδο από μία αυλή, και ένας άλλος θολωτός βοηθητικός χώρος κάτω από την κουζίνα».

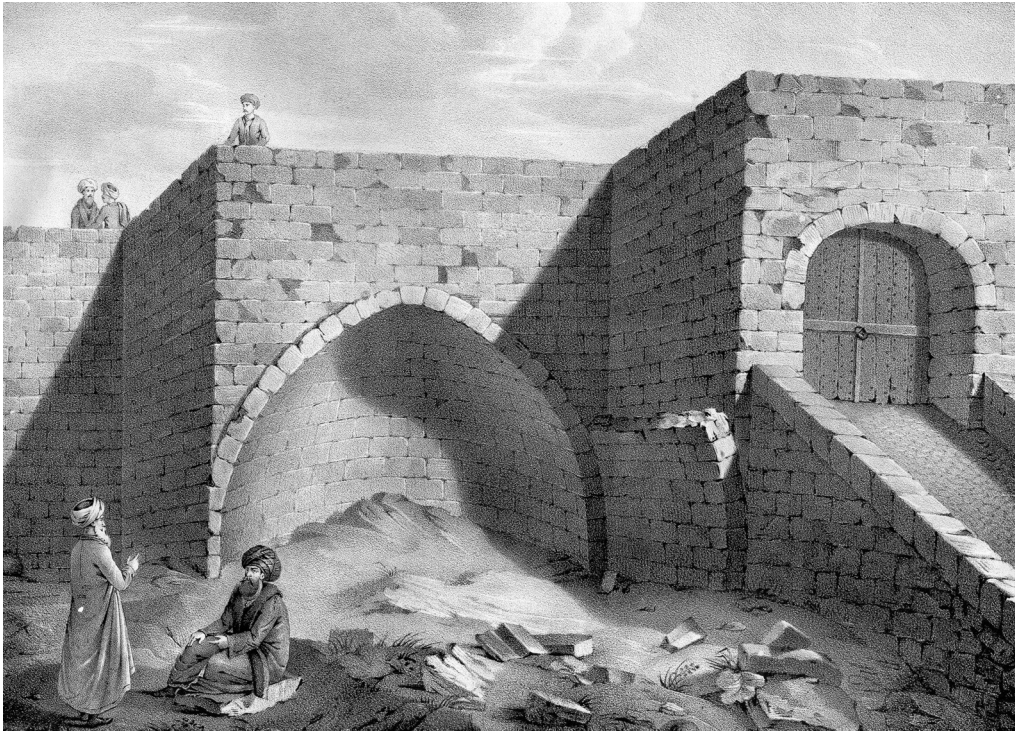
⁷⁴ Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από την ύπαρξη στη θέση αυτή παλαιότερων φραγμένων παραθύρων, στο ισόγειο και τον όροφο της ανατολικής πτέρυγας, των οποίων η εξωτερική όψη «έβλεπε» προς το εσωτερικό του κτηρίου του 16ου αιώνα.

⁷⁵ Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο*, ό.π. (υποσημ. 4), 738-740.

⁷⁶ Ζ. Τσιρπανλής, «Γνωστά και άγνωστα ευαγή ιδρύματα στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου (14ος-16ος αι.)», *Φιλερήμιου Αγάπησις*.

Εικ. 10. Α Κάτοψη του ισογείου του ιπποτικού Πτωχοκομείου της Αγίας Αικατερίνης, Β. Δυτική όψη του ιπποτικού Πτωχοκομείου της Αγίας Αικατερίνης, Γ. Ανατολική όψη του ιπποτικού Πτωχοκομείου της Αγίας Αικατερίνης.

Εικ. 11. Απεικόνιση των υπολειμμάτων του συγκροτήματος της Παναγίας της Νίκης το 1825 (Rotiers 1830).

Αικατερίνης. Η θέση του προσδιορίζεται στο Μπούργκο και διαχειριστής του ήταν ο ιωαννίτης Ιππότης Hector de Alamania, προφανώς της οικογένειας του Domenico⁷⁷.

- Παρά την εξαντλητική ανασκαφική έρευνα που προχώρησε στο πλαίσιο του έργου «Αποκατάσταση του ιπποτικού ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης και διαμόρφωσης – ανάδειξης του περιβάλλοντος αρχαιολογικού χώρου του», στο εσωτερικό και τον περιβάλλοντα χώρο του συγκροτήματος⁷⁸ δεν προ-

έκυψε κανένα στοιχείο ύπαρξης ενός τόσο σημαντικού και πλούσιου λατινικού παρεκκλησίου του τέλους του 14ου αιώνα, όπως περιγράφεται στο ιδρυτικό συμβόλαιο του 1391. Αντίθετα, το μόνο αταύτιστο γοτθικό παρεκκλήσιο με μορφολογικά στοιχεία του 14ου αιώνα είναι αυτό που περιλαμβάνεται στο μνημειακό συγκρότημα της βορειοανατολικής γωνίας της οχύρωσης, «δίπλα στα τείχη και στην πύλη του Μόλου». Θα μπορούσε, λοιπόν, να διατυπωθεί η υπόθεση ότι το υπάρχον ιπποτικό μέγαρο ταυτίζεται με το Πτωχοκομείο της Αγίας Αικατερίνης, ενώ το βορειοανατολικό μνημειακό συγκρότημα, του οποίου η σχέση με τον Domenico Allemnagna τεκμηριώνεται απολύτως⁷⁹, ήταν ο πολυτελής Ξενώνας για υψηλές προσωπικότητες, που ιδρύθηκε το 1391 στη θέση του παλιού *fondaco*⁸⁰.

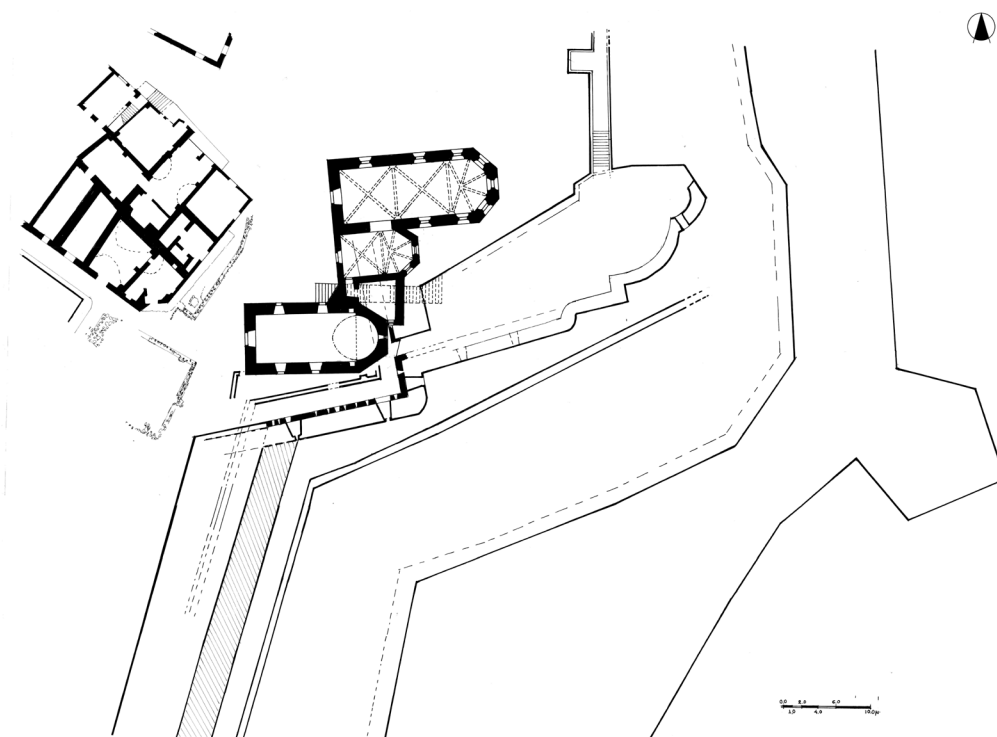
Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Αγ. Τσοπανάκη, Ρόδος 1997, 731-743.

⁷⁷ Πρέπει να επισημανθεί ότι το οικοδόμημα της βόρειας όψης του μεταγενέστερου κτηρίου, που έχει ταυτιστεί μέχρι σήμερα με τον Ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης, δεν ανήκει στον Domenico d'Allemnagna, όπως αναφέρει ο Gabriel, αλλά σε κάποιο μέλος της οικογένειας Allemnagna και χρονολογείται μετά την τρίτη εικοσαετία του 15ου αιώνα, μετά το 1470. Βλ. Α. Μ. Κάσδαγλη, «Κατάλογος των θυρών της Ρόδου», ΑΔ 48-49 (1994-1995): Μελέτες, Αθήνα 1998, 224.

⁷⁸ Αναπολιτάνος – Κάσδαγλη – Μανούσου, «Η αποκατάσταση, ό.π. (υποσημ. 71).

⁷⁹ Μιχαηλίδου, ό.π. (υποσημ. 60).

⁸⁰ Όπως αναφέρεται για την πόλη των Χανίων, μια ανάλογη εμπορική *loggia* μεταφέρθηκε το 1427 από την περιοχή του λιμανιού σε ένα νέο κτήριο, στο κέντρο της πόλης. Πιθανότατα,

Εικ. 12. Κάτοψη αποκατάστασης του συγκροτήματος της Παναγίας της Νίκης – Αγίου Παντελεήμονα στη ΝΑ γωνία του «Μπούργκου».

Γ'. Τα ερείπια εκκλησιών της οδού Κισθινίου βρίσκονται σε επαφή με τα τείχη στο σημείο του «ρήγματος» της πολιορκίας του 1480 και, σύμφωνα με τη μέχρι σήμερα υπάρχουσα τεκμηρίωση, μπορούν να ταυτιστούν απολύτως με το συγκρότημα της Παναγίας της Νίκης και του Αγίου Παντελεήμονα, που ίδρυσε ο μεγάλος μάγιστρος Pierre d'Aubusson⁸¹ σε ανάμνηση της νίκης κατά την πρώτη μεγάλη πολιορκία των οθωμανών Τούρκων, αμέσως μετά το 1480 (Εικ. 2, Εικ. 11, Εικ. 12). Ο Bosio αναφέρει ότι η εκκλησία που κατασκευάστηκε

λοιπόν, και στην πόλη της Ρόδου, γύρω στα μέσα του 14ου αιώνα, οι λειτουργίες στέγασης και ελέγχου της εμπορικής δραστηριότητας μεταφέρθηκαν στο Κομμέριο, που είναι τεκμηριωμένο ότι από το 1358 λειτουργούσε σε κεντρική περιοχή στην ιπποτική πλατεία, στα νοτιοανατολικά της πύλης του Κάστρου, όπως αναφέρεται το ανατολικό τμήμα του Κολλάκιου. Luttrell, *The Town of Rhodes*, ό.π. (υποσημ. 1), 146. Manoussou-Ntella, «Zones and nodes of interaction», ό.π. (υποσημ. 4), 94-97.

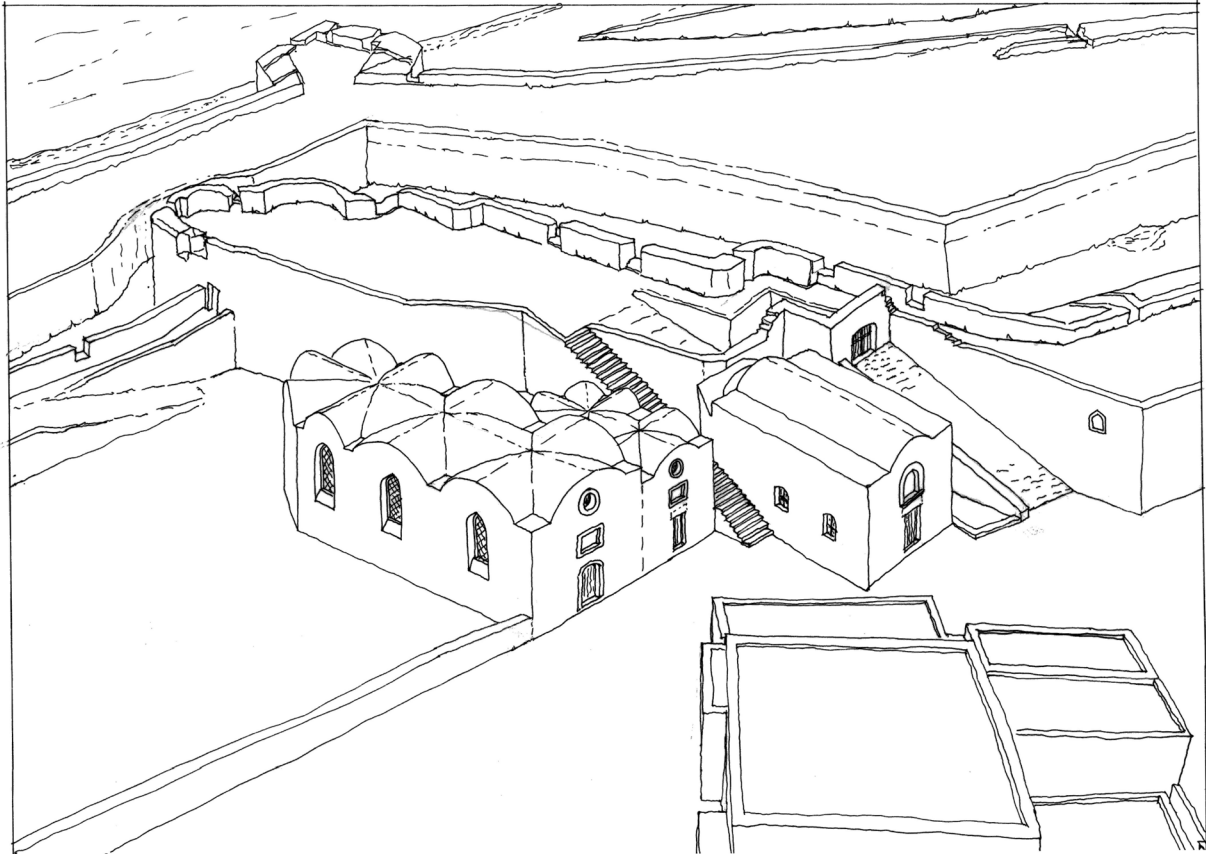
⁸¹ Bosio, ό.π. (υποσημ. 25), 688. B. E. A. Rottiers, *Description des Monuments de Rhodes*, Βρυξέλλες 1830, 45, πίν. LVII. Μανούσου-Ντέλλα – Ντέλλας, ό.π. (υποσημ. **), 144-147.

με έξοδα του μεγάλου μαγίστρου και προσφορές ιπποτών που διακρίθηκαν για τον ηρωισμό τους κατά τη μάχη, ήταν πολύ όμορφη⁸². Εκεί μεταφέρθηκε, πιθανότατα λόγω εκτεταμένων καταστροφών στο βορειοανατολικό μνημειακό συγκρότημα που λειτουργούσε μέχρι τότε, η μονή των Φραγκισκανών⁸³.

Συνοψίζοντας, παρατηρούμε ότι ο αδόμητος χώρος της νοτιοανατολικής γωνίας του ιπποτικού Μπούργκου, που βρίσκεται σε επαφή με το εμφανώς ανακατασκευασμένο τείχος, το οποίο ενισχύθηκε μετά το 1480 με την προσθήκη του ισχυρού προχώματος της Ιταλίας, υποδηλώνει την έκταση της περιοχής που μετασηματίστηκε από το 1381 μέχρι το 1522 περιλαμβάνοντας διαδοχικά:

⁸² F. G. Sommi Picenardi, *Itinéraire d'un chevalier de Saint Jean de Jerusalem dans l'île de Rhodes*, Lille 1900, 156.

⁸³ Φαίνεται ότι το 1494 ήταν το μοναδικό μοναστήρι των Φραγκισκανών στην πόλη. Βλ. *Canon Pietro Casola's Pilgrimage to Jerusalem in the year 1494*, μτφρ. M. Newett, Μάντσεστερ 1907, 195-196.

Εικ. 13. Γραφική αποκατάσταση του συγκροτήματος της Παναγίας της Νίκης – Αγίου Παντελεήμονα στη ΝΑ γωνία του «Μπούργκου».

• Την πρώτη συναγωγή της νεότερης εβραϊκής συνοικίας (*Giudecca inferiore*), που ήταν ενταγμένη στο συγκρότημα των σπιτιών των εβραίων παράλληλα με το ανατολικό τείχος, προς το οποίο αναφέρεται ότι μεσολαβούσε περιμετρικός δρόμος⁸⁴ (*pommerium*). Στην περιοχή αυτή, που βρισκόταν κοντά στην πύλη της Ακαντιάς, υποχρεώθηκαν να μεταφερθούν οι εβραίοι της παλαιότερης εβραϊκής συνοικίας (*Giudecca superiore*) με διάταγμα του μεγάλου μαγίστρου Naillac (1396-1421), και παρέμειναν εκεί μέχρι την επιστροφή τους στην παλιά συνοικία με απόφαση του μεγάλου μαγίστρου Fluvian, όπως ήδη αναφέρθηκε.

• Το συγκρότημα των εκκλησιών της Παναγίας της Νίκης και του Αγίου Παντελεήμονα μετά το 1480, που οικοδόμησε ο μεγάλος μάγιστρος Aubusson, ο οποίος αναφέρεται ότι έδωσε χρήματα στους εβραίους (100 δουκάτα) προκειμένου να μεταφέρουν τη συναγωγή τους στη θέση της μεταγενέστερης Kahal Gadol⁸⁵. Πρόκειται για μοναστηριακό συγκρότημα, όπου είχαν εγκατασταθεί οι φραγκισκανοί μοναχοί. Η εκκλησία της Παναγίας της Νίκης είχε και πλευρικό μικρό παρεκκλήσιο, που στεγαζόταν προφανώς με γοτθικό σταυροθόλιο, όπως προκύπτει από μερική ανασκαφική έρευνα του χώρου⁸⁶ (Εικ. 12, Εικ. 13). Στο κέντρο του

⁸⁴ Gabriel, *La Cité de Rhodes*, ό.π. (υποσημ. 42), 14, σημ. 4. Στην περιγραφή της πολιορκίας του 1480 από τον Caoursin αναφέρεται ότι τα σπίτια των εβραίων που βρισκόταν στο *pommerium*, καταστράφηκαν ολοσχερώς.

⁸⁵ Κόλλιας, *Οι εβραίοι της Ρόδου*, ό.π. (υποσημ. 6).

⁸⁶ Κόλλιας, «Αναζητώντας τα χαμένα μνημεία», ό.π. (υποσημ. 27). Μανούσου-Ντέλλα – Ντέλλας (επιμ.), *Μεσαιωνική πόλη Ρόδου: Έργα αποκατάστασης*, ό.π. (υποσημ. 58), 125-127.

παρεκκλησίου αυτού αποκαλύφθηκαν οι τάφοι της βαρόνης Johanna de Perrier από τη Βρετανία της Γαλλίας, με χρονολογία 1493, και του Βάσκου Martino de Rossca που αναφέρεται ως «δεινός διώκτης των Μωαμεθανών», με χρονολογία 1505⁸⁷.

Η συνέχιση και ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας στο μέλλον στους ελεύθερους ή υπό διαμόρφωση χώρους της οικιστικής περιοχής (Μπούργκο) αναμένεται να αποκαλύψει πολύτιμα νέα στοιχεία για μερικούς από τους σημαντικότερους μνημειακούς χώρους της ιπποτικής πόλης της Ρόδου και να ανοίξει ένα

⁸⁷ Α. Μ. Κάσδαγλη – Γ. Κάτσου, «Η κοινωνική διάσταση στα επιτύμβια. Δύο προσωπογραφίες», *Γλυπτική και λιθοξοϊκή στη Λατινική Ανατολή (13ος-17ος αι.)*, Ηράκλειο 2007, 90-100. Μανούσου-Ντέλλα – Ντέλλας (επιμ.), *Μεσαιωνική πόλη Ρόδου: Έργα αποκατάστασης*, ό.π. (υποσημ. 58), 125-127.

σημαντικό κεφάλαιο διεπιστημονικής έρευνας, βασισμένης σε συστηματική αρχαιολογική ανασκαφή και λεπτομερή αρχιτεκτονική τεκμηρίωση των σημαντικών σωζόμενων μνημειακών καταλοίπων της.

Προέλευση εικόνων

Εικ.1, 6, 7, 8, 9, 12, 13: Εκπονήθηκαν από τους συγγραφείς για τις ανάγκες του παρόντος άρθρου. Εικ. 2: Λεπτομέρεια αναδιπλούμενου σχεδίου από το Υπουργείο Πολιτισμού-ΤΔΠΕΑΕ, «Μεσαιωνική Πόλη Ρόδου. Έργα Αποκατάστασης (1985-2000)», Ρόδος 2001. Εικ. 3, Εικ. 4: Ιταλικό Φωτογραφικό Αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου. Εικ. 5: Αρχείο Μελετών «Επιστημονικής Επιτροπής Ρόδου» του ΥΠΠΟ-ΤΔΠΕΑΕ (Αρχιτέκτων Γ. Ντέλλας). Εικ. 10: Αρχείο Μελετών του «Γραφείου Προγραμματικής Σύμβασης της Μεσαιωνικής Πόλης Ρόδου» του ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ-Δήμου Ρόδου (Αρχιτέκτων Κ. Μανούσου-Ντέλλα). Εικ. 11: C. Rottiers, *Description des monuments de Rhodes*, Bruxelles 1830.

Katerina Manoussou-Ntella – Giorgos Ntellas

THE EASTERN DISTRICT OF THE BURGH OF RHODES TOWN.

URBAN AND ARCHITECTURAL TRANSFORMATIONS

Within the multinational 'Burgh' of the Hospitaller town, where Greek and Western bourgeois co-existed with the Jewish population, there were certainly many Orthodox and Latin churches and convents along with the synagogues. Moreover, estates of rich and eminent Christians are mentioned, such as those of the Greek-Latin banker Dragonetto Clavelli, the noble Saffredo Calvo, the Venetian Zaccaria family etc.

Along the central linear axis extending from the main entrance of the town from the side of the harbour, imposing public buildings of the Order of the Knights were built by the mid-15th c., such as the *Commercium*, the Virgin of the Burgh, the Hospice for distinguished visitors and the Almshouse of St Catherine, the Almshouse of the Virgin of the Burgh, the Monte di Pieta etc.

The earliest description of the area is included in the

foundation document of the Hospice of St Catherine in 1391. By that time, the seafront fortification wall towards the commercial harbour and the gate leading to the mole apparently already existed. The Hospice, suitably integrated into an area of the town easily accessible from the harbour, 'particularly close to the walls and the gate leading to the waterfront' (*iuxtum menia, portam scilicet moduli*), is described in the accounts of travellers of that period and in particular those by Niccolo Martoni in 1394 and 1395, Roberto da Sanseverino in 1458 and Niccolo d'Este in 1468, who admired the luxurious rooms and its Chapel, furnished with sacred relics.

Particularly instructive is the analysis of the development through time of the fortification of the area, which expanded to include new, originally unwallled neighbourhoods, from the times of Grand Master Heredia

(1377-1396) to the period of Grand Masters Lastic (1437-1454) and Milly (1454-1461), when the layout of the fortification wall assumed its definitive form following the completion of the construction of the ‘new walls’ of Rhodes. During the period that followed the decree of Grand Master Fluvian (1421-1437) on the return of the Jewish population to the ‘Upper’ Jewish quarter and the reconstruction of their synagogue in line with the dimensions it had in the period before their expulsion by Grand Master Philibert de Naillac, the Jews of Rhodes funded the reinforcement works of the fortifications of the area.

A decisive moment for the urban planning and building development of the area of the ‘Lesser’ Jewish quarter was the successful defense against the Ottoman siege in the summer of 1480. The period following the destructions of the 1480 siege and the tremendous earthquakes in 1481 was marked by urban planning reforms and reconstruction in the entire town and in particular in its central part. In the area under examination, this process is particularly evident in the residential part, the fortification wall, as well as in the monumental complexes within its boundaries, such as the building nowadays known as the Hospice of St Catherine, the complex nowadays known as Our Lady of the Victory’ and the remains of an ecclesiastical complex recently uncovered to the north of the Anonymous church on Kisthiniou street.

Significant evidence on the dating and identification of the two composite complexes adjacent to the two corners of the east wall of the ‘Lesser’ Jewish quarter, the building development of which is inherently linked to the expansion of the defensive structures of the area, emerges from the combined study of written sources of the Knights of St John and the Jews of Rhodes.

In 1494 and 1512, distinguished visitors report that a monastery operated in the Virgin of the Victory, transferred to this new location immediately after the foundation of the church in 1480 and most probably run by Franciscan monks. Moreover, the reference to the burial ‘in front of the Holy Bema’ of the Virgin of the Victory on 18 September 1494 of the Franciscan monk Francesco Trivulzio, the offspring of an eminent family from Milan and fellow-traveller of the Milanese Petro Gazola on the journey to the Holy Land, could lead to the safe identification of the church, provided that excavations

continue in the unbuilt space to the southeast of the walled town. During the 1522 siege, Grand Master Villiers de l’Isle-Adam settled in the Virgin of the Victory in order to coordinate military operations. It was there that the engineer Gabriele Tadino da Martinengo took the Hospitaller habit on 1st August 1522, a reward for his services in the effective defence of the town. During the 1522 siege, the battle that took place in the defensive post of Italy, exactly at the site of the complex of the Virgin of the Victory and the chapel of Ayios Panteleimon is described in detail. Specifically, it is mentioned that the Ottomans had taken over the *faussebraye* of Italy and battered the wall. The Grand Master then decided to partially demolish these two churches in order to allow for the reinforcement of the inner side of the wall.

It is therefore clear to us that the location of the Virgin of the Victory and Ayios Panteleimon is to be sought by excavations in the still unbuilt, private space adjacent to the wall of Italy.

Certainly, an issue to be further studied and investigated is that of the identification of the second imposing complex of the northeast corner, with the Gothic Latin rite church, where, as already mentioned, there is evidence for the integration of the Hospice and the Chapel of St Catherine –established by Domenico d’Allemagna– in the end of the 14th c.

Telling questions are therefore raised regarding the validity of the current identification of the above-mentioned Hospitaller complexes with the Hospice of St Catherine, the Virgin of the Victory and Ayios Panteleimon. This inaugurates an important chapter in future interdisciplinary research, based on systematic archaeological excavation and detailed architectural documentation of these significant monumental remains in the ‘burgh’ of the Hospitaller town of Rhodes in close relation to the siting of the ‘Lesser’ Jewish quarter.

Translated by Anna Maria Kasdagli PhD

*Katerina Manousou Della
Architect
kmanousou@gmail.com*

*George Dellas
Architect
ntellas.giorgos@gmail.com*